नं. ५०८७ ख.

शांखायनारण्यकम्.

× × × ×

पत्र. ६७ —— सं. ४

संहिता ब्राह्मणम्.

शाङ्खायनारण्यकम्

तेषुतेषुस्थानेषुप्रत्याजायतेयथा[...]मयथाविद्यंतमागतंपृ
च्छतिकोसीतितंप्रतिब्रूयाद्विचक्षणादृतवोरेतआभृतंपंचद
शात्प्रसूतात्पित्र्यावतस्तंमापुंसिकर्तर्येरयध्वंपुंसाकर्त्रामिमा
रिमानिषिंचसजायमानोद्वादशत्रयोदशउपमासोद्वादशत्रयो
दशेनपित्रासंतद्विदेप्रतितद्विदेहंतन्मऋतवोमर्त्यवआ
रभध्वंतेनसत्येनतेनतपसाऋतुरस्म्यार्तवोस्मिकोसित्वमस्मी
तितमतिसृजते[...]सएतंदेवयानंपंथानमापद्याग्निलोकमा

आरण्यक प्रश्नो

२

गच्छतिसवायुलोकंसवरुणलोकंसइंद्रलोकंसप्रजापतिलोकं
सब्रह्मलोकंतस्यवाएतस्यब्रह्मलोकस्यारोह्रदोमुहूर्त्तायेष्टिहा
विरजानदील्योवृक्षःसालज्यंसंस्थानमपराजितमायतनमिं
द्रप्रजापतीद्वारगोपौविभुप्रमितंविचक्षणासंध्यमितोजाःप
र्यंकःप्रियाचमानसीप्रतिरूपाचचाक्षुषीपुष्पाण्यादायावयतौ
वैजगान्यंबाश्चांबायवीश्चाप्सरसोंबयानयस्तमित्थंविदाग
च्छतितंब्रह्माहाभिधावतममयशसाविवाअयंनदींप्रापन्न २

बार

वाप्ययंजरयिष्यतीति।तंपंचशतान्यप्सरसांप्रतियंतिशतं
फलहस्ताःशतमांजनहस्ताःशतंमाल्यहस्ताःशतंवासोहस्ताःश
तंचूर्णहस्तास्तंब्रह्मालंकारेणालंकुर्वंतिसब्रह्मालंकारेणा
लंकृतोब्रह्मविद्वान्ब्रह्माभिप्रैतिसआगच्छत्यारंह्रदंतंमनसा
त्येतितमित्वासंप्रतिविदोमज्जंतिसआगच्छतिमुहूर्तान्येष्टि
हांस्तेस्मादपद्रवंतिसआगच्छतिविजरांनदींतांमनसैवात्ये
तितत्सुकृतदुष्कृतेविधुन्वातेतस्यप्रियाज्ञातयःसुकृतमुपयं

त्यप्रियादुष्कृतंतद्यथारथेनधावयन्रथचक्रेपर्यवेक्षेतैवमहो
रात्रेपर्यवेक्षेतैवंसुकृतदुष्कृतेसर्वाणिचद्वंद्वानिसएषविसु
कृतोविदुष्कृतोब्रह्मविद्वान्ब्रह्मैवाभिप्रैति॥ सआगच्छतील्यं
वृक्षंतंब्रह्मगंधःप्रविशतिसआगच्छतिसालज्यंसंस्थानंतंब्रह्म
रसःप्रविशतिसआगच्छत्यपराजितमायतनंतंब्रह्मयशःप्रवि
शतिसआगच्छतींद्रप्रजापतीद्वारगोपौतावस्मादपद्रवतस
आगच्छतिविभुप्रमितंतंब्रह्मतेजःप्रविशतिसआगच्छतिवि

यच्चर्णामासंदीबृहद्रथंतरेसामनीपूर्वैपादौश्यैतनौधसे
यापरौवैरूपावैराजेन्नूच्येशाक्वररैवतेतिरश्चीसाप्रज्ञा
प्रकृयाहिविपश्यतिसन्नागछत्यमितौजसंपर्यंकंसप्राणा
स्तस्यन्नुर्तंयन्नविष्यद्यपुवैपादौ ऋच्येरायापरौनद्दूय!
ज्ञायज्ञियेशीर्षण्येबृहद्रथंतरेन्नूच्यारूयश्चसामनीयप्रा:
यीनातानियजूंषितिरश्चीनानिसोमांशवउपस्तरणमुऊी
थोपरस्थयय:श्रीरूपबर्हणंतस्मिन्नब्रह्मास्तेतमिच्छंवित्पादे

नैवाग्नेःप्राणोराहतितंब्रह्मापृछतिकोसीतितंप्रतिब्रूयात्॥५॥
ऋतुरस्म्यार्तवोस्म्याकाशाद्योनेःसंभूतोभार्यायैरेतःसंव
सरस्यतेजोभूतस्यभूतस्यात्माभूतस्यभूतस्यत्वमात्मासि
यस्त्वमसिसोहमस्मितमाहकोहमस्मीतिसत्यमितिब्रू
२त याकिंतद्यत्सत्यमितियदन्यद्देवेभ्यश्चप्राणेभ्यश्चतत्सदथय
द्देवाश्चप्राणाश्चतत्त्यंतदेकयावाचाभिव्याह्रियतेसत्यमि
त्येतावदिदंसर्वमिदंसर्वमस्मीत्येवैनंतदाहतदेतश्लोके।

नाच्युते ॥९॥ यजूदरः सामशिरा ह्यसावमूर्त्तिरव्ययः स ब्र
ह्मेति विज्ञेय ऋषिर्ब्रह्ममयो महानिति तमाह केन मे पौंस्नानि
नामान्याप्नोषीति प्राणेनेति ब्रूयात्केन नपुंसकानीति मनसे
ति केन स्त्रीनामानीति वाचेति केन गंधानिति घ्राणेनेति के
न रूपाणीति चक्षुषेति केन शब्दानिति श्रोत्रेणेति केनान्नर
सानिति जिह्वयेति केन कर्माणीति हस्ताभ्यामिति केन सु
खदुःखरति शरीरेणेति केनानंदं रतिं प्रजातिमित्युपस्थेने

हा॰पे

तिकेनेत्याइतिपादाभ्यामितिकेनधियोविज्ञातव्यंकामानि
तिप्रज्ञयैवेतिब्रूयात्तमाँवैखलुमेलोकायंतेसावितिसाया
ब्रह्मणोजितिर्याव्यष्टिस्तांजितिंजयतितांव्यष्टिंव्यश्नुतेयएवंवे
दयएवंवेद॥७॥इतितृतीयोध्यायःसमाप्तः॥७॥प्राणोब्रह्मेतिह
स्माहकौषीतकिस्तस्यवाएतस्यप्राणस्यब्रह्मणोमनोदूतंच
क्षुर्गोप्तृश्रोत्रंसंश्रावयितृवाक्परिवेष्ट्रीसयोहवाएतस्यप्रा
णस्यब्रह्मणोमनोदूतंवेददूतवान्भवतियश्चक्षुर्गोप्तृगोप्तृमा ५

भवतियःश्रोत्रंसंश्रावयितृसंश्रावयितृमाभवतियोवायुंप
रिवेष्टृपरिवेष्टृमाभवतितस्मैवाएतस्मैप्राणायब्रह्मणए
तादेवताअयाचमानायबलिंहरंत्येवंहैवास्मैसर्वाणिभू
तान्ययाचमानायैवबलिंहरंतियएवंवेदतस्योपनिषन्न
याचेदितितद्यथाग्रामंभिक्षित्वालब्ध्वोपविशेन्नाहमतोदत्त
मश्नीयामितितएवैनमुपमंत्रयंतेयेपुरस्तात्प्रत्याचक्षीरन्नेष
धर्मोयाचितोभवत्यन्नदास्त्वेवैनमुपमंत्रयंतेददामतइति॥१॥

प्राणो ब्रह्मेति ह स्माह पैंग्यस्तस्य वा एतस्य प्राणस्य ब्रह्मणो
वाक्पुरस्ताच्चक्षुरारुंधते चक्षुः पुरस्ताछ्रोत्रमारुंधते श्रोत्रं पुरस्ता
न्मनस्त्वारुंधते मनः पुरस्तात्प्राणस्त्वारुंधते तस्मै वा एतस्मै प्राणा
य ब्रह्मण एता देवता अयाचमानाय बलिं हरंत्येवं हैवास्मै स
र्वाणि भूतान्ययाचमानायैव बलिं हरंति य एवं वेद तस्योपनि
षन्न याचेदिति तद्यथा ग्रामं भिक्षित्वालब्ध्वोपविशेन्नाहमतो द
त्तमश्नीयामिति त एवैनमुपमंत्रयंते ये पुरस्तात्प्रत्याचक्षीर ६

न्नेषधर्मीयाचितोन्नवन्तान्नदाःस्वेवैनमुपमंत्रयंतेहद्दामतो
ति॥रात्रथातएकधनावैराधनंयएकधनमभिनिध्यायात्पौर्ण
मास्यांवामावास्यायांवापुष्यपक्षेवापुण्येनक्षत्रएतेषामेक
स्मिन्नग्निमुपसमाधायपरिसमुह्यपरिस्तीर्यपर्युक्ष्य
दक्षिणंजान्वाच्यस्रुवेणाज्याहुतीर्जुहोतिवाङ्नामदेवतावैरा
धनीसामेमुष्मादिदमवरुन्ध्यात्तस्यैस्वाहाप्राणोनामदे
वतावैराधनीसामेमुष्मादिदमवरुन्ध्यात्तस्मैस्वाहायकु

नमिदेवतावरेधनीसामेमुष्मादिदमवरुंध्यात्तस्यैस्वाहा
श्रोत्रंनामदेवतावरोधनीसामेमुष्मादिदमवरुंध्यात्तस्यैस्वा
हामनोनामदेवतावरोधनीसामेमुष्मादिदमवरुंध्यात्तस्यै
स्वाहाप्रज्ञानामदेवतावरोधनीसामेमुष्मादिदमवरुंध्या
त्तस्यैस्वाहेत्यथधूमंजोधंत्रजिघ्रायाज्यलेपेनांगान्यनुवि
मृज्यवाचंयमोऽभिप्रव्रज्यार्थंब्रूयाद्दूतंवाप्रहिणुयादुक्ते
हैवंसा आत्तथातोदैवस्मरोयस्यप्रियोबुभूषेयस्यैवायेभ्यं ७

ऋा

वायासीद्वैतेषामेविकस्मिन्यवर्ण्येतयैवावृतैताज्याहुती
र्जुहोतिवांयंतेमयिजुहोम्यसौस्वाहाप्राणंतेमयिजुहोम्य
सौस्वाहाचक्षुस्तेमयिजुहोम्यसौस्वाहाश्रोत्रंतेमयिजुहो
म्यसौस्वाहामनस्तेमयिजुहोम्यसौस्वाहाप्रज्ञांतेमयि
जुहोम्यसौस्वाहेत्यथधूमगंधंप्रजिघ्रायाज्यलेपेनांगान्य
नुविमृज्यवाचंयमोऽभिप्रव्रज्यसंस्पर्शंजिगमिषेदपिवा
ताद्वातिष्ठेसंभाषमाणःप्रियोहैवभवतिस्मरंतेहैवमस्य।।

अथातः संयमनं प्रातर्दनमांतरमग्निहोत्रमित्याचक्षते या
वद्वै पुरुषो भाषते न तावत्प्राणितुं शक्नोति प्राणं तदा वाचि जु
होति यावद्वै पुरुषः प्राणिति न तावद्भाषितुं शक्नोति वाचं
तदा प्राणे जुहोत्येतेऽनंतेऽमृते आहुती जाग्रच्च स्वपं
6 श्च संततं जुहोत्यथ या अन्या आहुतयोंतवत्यस्ताः क
र्ममय्यो हि भवंति तद्ध स्मैतत्पूर्वे विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुह ८
वांचक्रुः ।।५।। उक्थं ब्रह्मेति स्माह शुष्कभृंगारस्तदृगित्यु

पासीतसर्वाणिहास्मैभूतानिश्रैष्ठ्यायार्च्यंतेतद्यजुषि
ण्युपासीतसर्वाणिहास्मैभूतानिश्रैष्ठ्याययुज्यंतेतत्साम
न्युपासीतसर्वाणिहास्मैभूतानिश्रैष्ठ्यायसंनमंतेतच्छ्रीरि
त्युपासीततद्यशइत्युपासीतेतेनयथैतच्छ्रीमत्तमंयशस्वितमं
तेजस्वितममितिशास्त्रेषुभवत्येवंहैवससर्वेषुभूतेषुश्रीम
त्तमोयशस्वितमस्तेजस्वितमोभवतियएवंवेदतद्वैतादृ
ष्टिकंकर्ममयमात्मानमध्वर्युःसंस्करोतितस्मिन्यजुर्मयंप्र

तेजइत्युपासीत ४

यतियजुर्मयंसअयंहोतरुअयेसाममयमुक्थातास्यै
षत्रय्यैविद्यायाआत्मैषउएवैतदिंद्रस्यात्माभवतियएवं
वेद॥ ५॥ अथातःसर्वजितःकौषीतकेस्त्रीण्युपासनानिभ
वंतिसर्वजिद्धस्मकौषीतकिरुद्यंतमादित्यमुपतिष्ठतेयज्ञो
पवीतंकृत्वोदकमानीयत्रिःप्रसिच्योदपात्रंवर्गोसिपाप्मा
नंमेवृङ्धीत्येतयैवावृतामध्येसंततमुद्वर्गोसिपाप्मानंमउ ८
द्वृङ्धीत्येतयैवावृतास्तंयंतंसंवर्गोसिपाप्मानंमेसंवृङ्धी

त्तितयदहोरात्राभ्यांपापमकरोत्संतद्दह्ने तयोएवैवंविद्वाने
तयैवावृत्तादित्यमुपतिष्ठतेयदह्नोरात्राभ्यांपापंकरोतिसंतद्द
ह्नो ॥७॥ अथमासिमास्यमावास्यायांवृत्तायांपश्चाच्चंद्रमसंदृ
श्यमानमुपतिष्ठेततयैवावृताहरितरणोवाप्रच्यस्यन्मेसुस
मिद्धृदयंदिविचंद्रमसिश्रितंमन्येहंमांतद्विद्वांसंमाहंपुत्र्य
६ मघंरुदमितियस्मात्पूर्वाः प्रजाः प्रैतीतिजातपुत्रस्याथाज
तपुत्रस्याप्यायस्वसमेतुतेसंतेपयांसिसमुयंतुवाजायमा

दित्यान्नंश्रुमाथायायंतीत्येतामृस्वरूयोजपित्वामास्मा
कंप्राणेनप्रजयापशुन्निराथायायिष्ठायोस्मान्द्वेष्टियंचवयं
द्विष्मस्तस्यप्राणेनप्रजयापशुन्निराथायायस्वेत्यैंद्रीमावृत
मावर्तन्नपादित्यस्यावृतमन्वावर्तइतिदक्षिणंबाहुमन्वावर्त
ते॥८॥न्नथापोर्णमास्यांपुरस्ताच्छंद्रमसंदृश्यमानमुपति
ष्ठेतैतयैवावृतासोमोराजासिविचक्षणःपंचमुखोसिप्रजा १०
पतिर्ब्राह्मणस्तएकंमुखंतेनमुखेनराज्ञोत्सितेनमुखेनमा

मन्नादं कुरु राजा त एकं मुखं तेन मुखेन विशोऽत्सि तेन मुखेन
मामन्नादं कुरु श्येनस्त एकं मुखं तेन मुखेन पक्षिणोऽत्सि तेन
मुखेन मामन्नादं कुरु वह्निष्ट एकं मुखं तेन मुखेनेमं लोकम
त्सि तेन मुखेन मामन्नादं कुरु त्वयि पंचमं मुखं तेन मुखेन स
र्वाणि भूतान्यत्सि तेन मुखेन मामन्नादं कुरु मास्माकं प्राणे
न प्रजया पशुभिरपक्षेष्ठा यो स्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्त
स्य प्राणेन प्रजया पशुभिरपक्षीयस्वेति देवी मावृत्तमावर्त

त्रपादित्यस्यावृतमन्वावर्त्त इति दक्षिणं बाहुमन्वावर्त्तते ॥९॥
अथ संवेशय जायायै हृदयमभिमृशेत् यत्ते सुशीमे हृदयं श्रित
मन्तः प्रजापतौ। तेनामृतत्वस्येशाने मा त्वं पुत्र्यमघं निगा इति
नस्यास्या सूर्वाः प्रजाः प्रेतीति ॥१०॥ अथ प्रोष्यायन्पुत्रस्य मूर्ध
नमभिजिघ्रेदङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयाः प्रेती दधिजाय
सो आत्मा वै पुत्र नामासि स जीव शरदः शतमिति नामास्य ११
दधात्यश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तुतं भव वेदो वै पुत्र नाम

प्रजा
तीयन प्रजापतिः पर्यगृह्णात्त्वं दरिष्टं तेन त्वा परिगृह्णा १

मिम्स जीव शरदः शत मिति नामास्य गृह्णात्यथैनस्य परिगृह्णा
न्यसावित्यथास्य दक्षिणे कर्णे जपत्यस्मे प्रयंधि मघवन्नृजी
षिन्निती ३ श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहीति सव्ये मा छेत्था मा व्य
थिष्ठाः शतं शरद आयुषो जीव स्व पुत्र तेनाम्नामूर्ध्ननमभिजि
जिघ्रामीति त्रिरस्य मूर्धानमभिजिघ्रेऽवं त्वा हिंकारेणा
भिहिंकरामीति त्रिरस्य मुर्धानमभिहिंकुर्यात ॥११॥ नक्षत्रथा
तादेवः परिमरए तात्वं ब्रह्मदीपातयदक्षिणे ज्वलव्यथैतन्नि

यतेयन्न ज्वलति तस्यादित्यमेव तेजो गच्छति वायुं प्राणाए

ताद्वै ब्रह्म प्रदीप्यते यदादित्यो दृश्यते थैतन्म्रियते यन्न दृश्य

ते तस्य चंद्रमसमेव तेजो गच्छति वायुं प्राणा एतद्वै ब्रह्म दी

प्यते यच्चंद्रमा दृश्यते थैतन्म्रियते यन्न दृश्यते तस्य विद्यु

तमेव तेजो गच्छति वायुं प्राणाए तद्वै ब्रह्म दीप्यते यद्विद्यु

द्योततेऽथैतन्म्रियते यन्न विद्योतते तस्या दिश एव तेजो ग

च्छति वायुं प्राणास्ता वा एताः सर्वा देवता वायुमेव प्रविश्य १२

वायौम्रत्वांतम्रृच्छेतेतस्मादेवपुनरुदीरतइत्यधिदेवतमथाध्या
त्मं॥१२॥एताद्वैब्रह्मदीप्यतेयद्वाचावदत्यथैतन्म्रियतेयन्नव
दतितस्यचक्षुरेवतेजोगच्छतिप्राणंप्राणएताद्वैब्रह्मदीप्यते
यच्चक्षुषापश्यत्यथैतन्म्रियतेयन्नपश्यतितस्यश्रोत्रमेवते
जोगच्छतिप्राणंप्राणएतद्वैब्रह्मदीप्यतेयच्छ्रोत्रेणशृणोत्यथ
थैतन्म्रियतेनशृणोतितस्यमनएवतेजोगच्छतिप्राणंप्राण
एताद्वैब्रह्मदीप्यतेयन्मनसाध्यायत्यथैतन्म्रियतेयन्नध्या

ये

यतित स्यप्राणमेवतेजोऽभ्यतिप्राणं प्राणस्त्वाँ[वा] एताः सर्वादेव

ताः प्राणमेव प्रविश्य प्राणोमृत्वान्नमृच्छेते तस्मादेव पुनरुदीर

दां तेतद्यदिहवा एवं विद्वांसमुन्नेपर्वं तावनि प्रवर्त्तेयात तं द्रहिणश्चे

त्तरश्चतुस्तूर्षमाणौ नहैनं स्त एवं व्यानामथयएनं द्विषंतियां

श्च स्वयं द्वेष्टि तएवैनं परिम्रियंते॥१३॥ अथातो निःश्रेयसादा

13 नमेताहवैदेवता अहं श्रेयसे विवदमाना अस्माच्छरीरादुच्च १३

क्रमुस्तच्चापपात तच्छुष्कं दारुभूतं शिश्येऽथैनद्वाक्प्रविवेशत

न

घ्रायावदद्धिश्य एवाथैतच्चक्षुः प्रविवेश तद्घायावदचक्षुषा
पश्यच्छिश्य एवाथैतच्छ्रोत्रं प्रविवेश तद्घायावदचक्षुषापश्यच्छ्रो
त्रेणाशृण्वच्छिश्य एवाथैतन्मनः प्रविवेश तद्घायावदचक्षुषाप
श्यच्छ्रोत्रेणाशृण्वन्मनसाध्यायच्छिश्य एवाथैतत्प्राणः प्रविवेश तत्त
त एव समुत्तस्थौ ता वा एताः सर्वा देवताः प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा
प्राण एव प्रज्ञात्मानमभिसंभूय सहैवैतैः सर्वैरस्माच्छरीरादुच्च
क्रमुस्ते वायुः प्रविष्टा आकाशात्मानः स्वरीयुस्तथा एवैवंविद

न्प्राणेन निःश्रेयसं विदित्वा प्राणमेव प्रज्ञात्मानमभिसंस्तुय
साहैवैतैः सार्वैरस्माच्छरीरादुत्क्रामति स वायुप्रतिष्ठ आका
शात्मा स्वरेति स तद्गच्छति यत्रैते देवास्तत्प्राप्य यदमृता देवा
स्तदमृतो भवति य एवं वेद ॥१४॥ अथातः पितापुत्रीयं संप्र
दानमिति याचक्षते पिता पुत्रं प्रेष्यन्नाह्वयति नवैस्तृणैरगा
15 रं संस्तीर्याग्निमुपसमाधायोदकुंभं सपात्रमुपनिधाया १८
हतेन वाससा संप्रच्छन्नः पिता शेत एत्य पुत्र उपरिष्टादभिनि

प यतरंद्रियैरिंद्रियाणि संस्पृश्यापि वास्माआसीनायाभिमु
खायैवसंप्रदध्यादथास्मैसंप्रयच्छतिवाचंमेत्वयिदधानी
तिपितावाचंतेमयिदधइतिपुत्रःप्राणंमेत्वयिदधानीतिपिता
प्राणंतेमयिदधइतिपुत्रश्चक्षुर्मेत्वयिदधानीतिपिताचक्षुस्ते
मयिदधइतिपुत्रःश्रोत्रंमेत्वयिदधानीतिपिताश्रोत्रंतेमयिदध
इतिपुत्रोऽन्नरसान्मेत्वयिदधानीतिपितान्नरसांस्तेमयिद
धइतिपुत्रःकर्माणिमेत्वयिदधानीतिपिताकर्माणिस्त्वयि

तेम

दधइतिपुत्रःसुखदुःखेमेत्वयिदधानीतिपितासुखदुःखेते
मयिदधइतिपुत्रआनंदंरतिंप्रजातिंमेत्वयिदधानीतिपिता
नंदंरतिंप्रजातिंतेमयिदधाइतिपुत्रइत्यान्मेत्वयिदधानीति
पितेत्यांतेमयिदधइतिपुत्रोमनोमेत्वयिदधानीतिपितामन
स्तेमयिदधइतिपुत्रःप्रज्ञांमेत्वयिदधानीतिपिताप्रज्ञांतेमयि
दधइतिपुत्रोयद्युवाउपानिगदःस्यात्समासेनैवब्रूयात्प्राणा १५
न्मेत्वयिदधानीतिपिताप्राणांस्तेमयिदधइतिपुत्रोथदक्षिणाव

उपनिष्क्रामन्तितंपितानुमंत्रयतेयशोब्रह्मवर्च्चसंकीर्तिस्ते
स्त्वाजुषतामित्यथेतरःसव्यमन्वंचंसमन्न्यवेहृतपाणिपेना
नांतर्द्धियवसनांतेनवाप्रच्छाद्यस्वर्गांल्लोकान्कामाना
प्नुहीतिसयद्यगदःस्यात्पुत्रस्यैश्वर्येपितावसेत्परिवाव्र
जेद्यद्युवैप्रेयात्तथैवैनंसमापयेयुर्यथासमापयितव्योभ
वतियथासमापयितव्योभवति॥१५॥ख्यारण्यकेचतुर्थो
ध्यायः॥ ॥क॥ ॥ॐ॥ प्रतर्द्दनोहवैदैवोदासिरिंद्रस्यप्रियं

ामोपजगामयुद्धेनचपौरुषेणचतंहेंद्रउवाचप्रतर्दनवरंवृ

णीष्वेतिसहोवाचप्रतर्दनस्त्वमेववृणीष्वयंत्वंमनुष्यायहित

तमंमन्यसइतितंहेंद्रउवाचनावैवरोवरस्मैवृणीतेत्वमेववृणी

ष्वेत्यथवरोवैकिलमेतिहोवाचप्रतर्दनोऽथोखल्विंद्रःस

त्यादेवनेयायसत्यंहींद्रस्तंहेंद्रउवाचमामेवविजानीह्येता

न्देवाहंमनुष्यायहिततमंमन्येयोमांविजानीयात्त्रिशीर्षा ११

16 णंत्वाष्ट्रमहनदरुन्मुखान्यतीन्सालावृकेभ्यःप्रायच्छंबहु

कौ.

संधाअतिक्रम्यदिविप्रह्लादीयानतृणामहमंतरिक्षेपौलोमान्पृ
थिव्यांकालखंजांस्तस्यमेतत्रनलोमचनामीयतसयोमांवेद
नहवैतस्यकेनचनकर्मणालोकोमीयतेनस्तेयेननभ्रूणहत्
ययानमातृवधेननपितृवधेननास्यपापंचकृषोमुखान्नी
लंवेतीति॥१॥सहोवाचप्राणोस्मिप्रज्ञात्मातंमामायुरमृत
मित्युपास्स्वायुःप्राणःप्राणोवाआयुर्यावदस्मिञ्छरीरेप्राणो
वसतितावदायुःप्राणेनह्येवास्मिंल्लोकेमृतत्वमाप्नोतिप्रज्ञ

17

यासत्वंसंकल्प्यंसयोमामायुरमृतमित्युपास्तेसर्वमायुरस्मिंल्लो
कएत्याप्नोत्यमृतत्वमक्षितिंस्वर्गेलोकेतद्धैकआहुरेकभूयंवैप्रा
णागच्छंतीतिनहिकश्चनशक्नुयात्सकृद्वाचानामप्रज्ञापयितुंच
क्षुषारूपंश्रोत्रेणशब्दंमनसाध्यातमेकभूयंवैप्राणाभूत्वैकैकमे
तानिसर्वाणिप्रज्ञापयंतीतिवाचंवदंतींसर्वेप्राणावाचमनुवदंतिच
क्षुःपश्यत्सर्वेप्राणाश्चक्षुरनुपश्यंतिश्रोत्रंशृण्वंतंसर्वेप्राणाःश्रोत्रमनुशृ १७
ण्वंतिमनोध्यायत्सर्वेप्राणामनोनुध्यायंतिप्राणंप्राणंतंसर्वेप्रा

णान्क्षनुप्राणां त्येवमुहैतदिति तं हैंद्र उवाचास्तित्वेव प्राणानां
निःश्रेयसमिति ॥२॥ जीवति वागपेतो मूकान्हि पश्यामो जी
वति चक्षुरपेतोंधान्हि पश्यामो जीवति श्रोत्रापेतो बधिरान्हि
पश्यामो जीवति मनोपेतो बालान्हि पश्यामो जीवति बाहुछि
न्नो जीवत्यूरुच्छिन्न इत्येवं हि पश्याम इत्यथ खलु प्राण एव प्र
ज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति तस्मादेतदेवोक्थमुपासी
तेति सैषा प्राणे सर्वाप्तिर्यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्रा

णस्तस्यैषैव दृष्टिरेतद्विज्ञानं यात्रैतत्पुरुषः सुप्तः स्वप्नं न कं
च न पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा तदेनं वाक्सर्वैर्नामभिः
सहाप्येति चक्षुः सर्वै रूपैः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्ये
ति मनः सर्वैर्ध्यातैः सहाप्येति स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेर्ज्व
लतः सर्वा दिशो विस्फुलिंगा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्म
नः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठंते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः
स एष प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति तस्माद् १८

तैंदेवोऽहमुपासीतेतिसैषाप्राणोसर्वाप्तिर्योवैप्राणंःसाप्र
ज्ञायावाप्रज्ञाःसप्राणस्तस्यैषैवसिद्धिरेतद्विज्ञानंयत्रैतत्पु
रुषआर्त्तोमरिष्यन्नाबल्यमेत्यसंमोहमेतितमाहुरुदक्रमी
च्चित्तंनशृणोतिनपश्यतिनवाचावदतिनध्यायत्यथास्मि॥
न्प्राणएवैकधाभवतितदेनंवाक्सर्वैर्नामभिःसहाप्येतिच
क्षुःसर्वैरूपैःसहाप्येतिश्रोत्रंसर्वैःशब्दैःसहाप्येतिमनःसर्वै
र्ध्यातैःसहाप्येतिसयदास्माच्छरीरादुत्क्रामतिसहैवैतैःस॥

19 त्वैरुत्क्रामति॥५॥वागेवास्मिंसर्वाणिनामान्यभिविसृज्यं
तेवाचासर्वाणिनामान्याप्नोतिप्राणएवास्मिन्सर्वेगंधाअ
भिविसृज्यंतेप्राणेनसर्वान्गंधानाप्नोतिचक्षुरेवास्मिंसर्वा
णिरूपाण्यभिविसृज्यंतेचक्षुषासर्वाणिरूपाण्याप्नोति
श्रोत्रमेवास्मिंसर्वेशब्दाअभिविसृज्यंतेश्रोत्रेणसर्वान्शब्दा
नाप्नोतिमनएवास्मिंसर्वाणिध्यातान्यभिविसृज्यंतेमन १८
सासर्वाणिध्यातान्याप्नोतिसहह्येतावस्मिंछरीरेवसतः

स होत्क्रमतोऽथ यथास्यै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतान्येकं भवंति तद्व्या
ख्यास्यामः ॥४॥ वागेवास्या एकमंगमुदूळ्हं तस्यै नाम परस्ता
त्प्रतिविहिता भूतमात्रा प्राण एवास्या एकमंगमुदूळ्हं तस्य गंधः
परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा चक्षुरेवास्या एकमंगमुदूळ्हं त
स्य रूपं परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा श्रोत्रमेवास्या एकमंग
मुदूळ्हं तस्य शब्दः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा जिह्वैवास्या
एकमंगमुदूळ्हं तस्या अन्नरसः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा

हस्तावेवास्या एकमंगमुद्दूळ्हं तयोः कर्म परस्तात्प्रतिविहिताभ्भूतमात्रा शरीरमेवास्या एकमंगमुदूळ्हं तस्य सुखदुःखे परस्तात्प्रतिविहिताभ्भूतमात्रोपस्थ एवास्या एकमंगमुदूळ्हं तस्यानंद रतिः प्रजापतिः परस्तात्प्रतिविहिताभ्भूतमात्रा पादावेवास्या एकमंगमुदूळ्हं तयोरित्या परस्तात्प्रतिविहिताभ्भूतमात्रा मन एवास्या एकमंगमुदूळ्हं तस्य धीः कामाः परस्तात्प्रतिविहिता भ्भूतमात्रा ॥ ५ ॥ प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्या ४०

प्नोति प्रज्ञया प्राणं समारुह्य प्राणेन सर्वान्गंधानाप्नोति प्रज्ञ
या चक्षुः समारुह्य चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति प्रज्ञया श्रो
त्रं समारुह्य श्रोत्रेण सर्वांछब्दानाप्नोति प्रज्ञया जिह्वां समा
रुह्य जिह्वया सर्वानन्नरसानाप्नोति प्रज्ञया हस्तौ समारुह्य
हस्ताभ्यां सर्वाणि कर्माण्याप्नोति प्रज्ञया शरीरं समारुह्य
शरीरेण सुखदुःखेन्पाप्नोति प्रज्ञयोपस्थं समारुह्योपस्थेनानं
दं रतिं प्रजातिमाप्नोति प्रज्ञया पादौ समारुह्य पादाभ्यां सर्वा

द्व्यान्याप्नोति प्रज्ञया मनः समारुह्य मनसा सर्वाणि ध्याता
न्याप्नोति ॥६॥ नहि प्रज्ञापेता वाङ्नाम किंचन प्रज्ञापयेदन्यत्र
मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतं नाम प्रज्ञासिषमिति नहि प्रज्ञापे
तः प्राणो गंधं कंचन प्रज्ञापयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाह
मेतं गंधं प्राज्ञासिषमिति नहि प्रज्ञापेतं चक्षू रूपं किंचन प्रज्ञा
पयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतद्रूपं प्राज्ञासिषमिति २१
नहि प्रज्ञापेतं श्रोत्रं शब्दं कंचन प्रज्ञापयेदन्यत्र मे मनोऽभूदि

त्याहनाहमेतंशब्दंप्राज्ञासिषमितिनहिप्रज्ञापेताजिह्वान्नरसं
कंचनप्रज्ञापयेदन्यत्रमेमनोऽभूदित्याहनाहमेतमन्नरसंप्राज्ञा
सिषमितिनहिप्रज्ञापेतौहस्तौकर्मकिंचनप्रज्ञापयेयातामन्य
त्रनोमनोऽभूदित्याहतुर्नावामेतत्कर्मप्राज्ञासिष्वेतिनहिप्रज्ञापे
तंशरीरंनसुखंनदुःखंकिंचनप्रज्ञापयेदन्यत्रमेमनोऽभूदित्या
हनाहमेतत्सुखंनदुःखंप्राज्ञासिषमितिनहिप्रज्ञापेतउपस्थ
आनंदंनरतिंनप्रजातिंकांचनप्रज्ञापयेदन्यत्रमेमनोऽभूदित्या

हृन्नाहमेत मानंदं न रतिं न प्रजातिं प्राज्ञासिषमिति न हि प्रज्ञापे
तापादावित्यां कांचन प्रज्ञापयेयात्यन्यत्र मे मनोऽभूदित्याहनु
न्नाहमेतामित्यां प्राज्ञासिषमिति न हि प्रज्ञापेता धीः काचन सिध्ये
न्न प्रज्ञातव्यं प्रज्ञायेत ॥९॥ न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यान्न
गंधं विजिज्ञासीत घ्रातारं विद्यान्न रूपं विजिज्ञासीत द्रष्टारं वि
या द्यान्न शब्दं विजिज्ञासीत श्रोतारं विद्यान्नान्नरसं विजिज्ञासीता २२
न्नरसस्य विज्ञातारं विद्यान्न कर्म विजिज्ञासीत कर्तारं विद्यान्न

सुखदुःखे विजिज्ञासीत सुखदुःखयोर्विज्ञातारं विद्यादानंदं न
रतिं न प्रजातिं विजिज्ञासीतानंदस्य रतेः प्रजातेर्विज्ञातारं वि
द्यान्नेत्यां विजिज्ञासीतैतारं विद्यान्मनो विजिज्ञासीत मंतारं विद्या
त्ता वा एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतं यद्धि
भूतमात्रा न स्युर्न प्रज्ञामात्राः स्युर्यद्वा प्रज्ञामात्रा न स्युर्न भूतमा ६।३
त्राः स्युर्न ह्यन्यतरतो रूपं किंचन सिध्येन्नो एतन्नाना तद्यथा रथस्या
रेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामा

त्रास्य पिता· आकाशो माता· प्राणोपिता· स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानंदो
ऽजरोमृतो न साधुना कर्म्मणा भूयान्भवति नो एवासाधुना कनी
यान् एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत एष
का॰ तं॰ उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषत एष लोकपाल एष लोका
धिपतिरेष लोकेशः स म आत्मेति विद्यात्स म आत्मेति विद्यात् ॥ इ
इ कौषीतक्यारण्यके पंचमोध्यायः ॥ ॥ अथ ह वै गार्ग्यो बालाकिरनूचा २३
नः संस्पृष्ट आस सोवसदुशीनरेषु स वसन्मत्स्येषु कुरुपंचाले

षुकाशिविदेहेष्वितिसहाजातशत्रुंकाश्यमाव्रज्योवाच ब्रह्मते
ब्रवाणीतितंहोवाचाजातशत्रुःसहस्रंदद्मतइत्येतस्यांवा
चिजनकोजनकइतिवाउजनाधावंतीति॥१॥आदित्येबृहच्चं
द्रमस्यन्नंविद्युतिसत्यंस्तनयित्नौशब्दोवायाविंद्रोवैकुंठआ
काशेपूर्णमग्नौविषासहिरित्यप्सुतेजइत्यधिदैवतमथाध्यात्म
मादर्शेप्रतिरूपश्छायायांद्वितीयःप्रतिश्रुत्कायामसुरितिश
ब्देमृत्युःस्वप्नेयमःशरीरेप्रजापतिर्दक्षिणेक्षिणिवाचःसव्येक्षि

णि सत्यस्य ॥२॥ स होवाच बालाकिर्य एवैष आदित्ये पुरुषस्त
मेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवादयि
ष्ठा बृहत्पाण्डरवासा अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्द्धेति वाहमे
तमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते तिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्द्धा
भवति ॥३॥ स होवाच बालाकिर्य एवैष चन्द्रमसि पुरुषस्तमेवा
हमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवादयिष्ठा अ २४
न्नस्यात्मेति वाहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्तेऽन्न

मस्यात्मा भवति ॥४॥ स होवाच बालाकिर्य एवैष विद्युति पुरुष
मे स्तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवाद
यिष्ठाः सत्यस्यात्मेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमु
पास्ते सत्यस्यात्मा भवति ॥५॥ स होवाच बालाकिर्य एवैष स्त
नयित्नौ पुरुषस्तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा
मैतस्मिन्संवादयिष्ठाः शब्दस्यात्मेति वा अहमेतमुपास इति
स यो हैतमेवमुपास्ते शब्दस्यात्मा भवति ॥६॥ स होवाच बाला

किर्यएवैषवायौपुरुषस्तमेवाहमुपास इतितंहोवाचाजातश
त्रुमामैतस्मिन्संवदयिष्ठा इंद्रोवैकुंठोऽपराजितासेनेतिवाअह
मेतमुपास इतिसयोहैतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हवाअपराजिष्णुर
न्यतस्त्यजायीभवति॥७॥सहोवाचगार्ग्याः किर्यएवैषआकाशे
पुरुषस्तमेवाहमुपास इतितंहोवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्सं
वादयिष्ठाः पूर्णमप्रवर्तिब्रह्मेतिवाअहमेतमुपास इतिसयोहै २५
तमेवमुपास्ते पूर्यतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गे

णांलोके नसर्वमायुरेति॥८॥स होवाचबालाकिर्यएवैषोऽग्नौपु
रुषस्तमेवाहमुपास इतितंहोवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्सं
वादयिष्ठा विषासहिरितिवा अहमेतमुपास इतिसयएतमे
वमुपास्ते विषासहिर्हवा अन्येषुभवति॥९॥सहोवाचबाला
किर्यएवैषोऽप्सुपुरुषस्तमेवाहमुपास इतितंहोवाचाजा
तशत्रुर्मामैतस्मिन्संवादयिष्ठास्तेजस्स्वात्मेतिवा अहमे
तमुपास इतिसयएतमेवमुपास्ते तेजस्स्वात्मा भवति त्यपि

स

दैवतमथाध्यात्मं॥१०॥सहोवाचबालाकिर्यएवैषआदर्शेपु
रुषस्तमेवाहमुपासइतितंहोवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्सं
वादयिष्ठाःप्रतिरूपइतिवाअहमेतमुपासइतिसयोहैतमेव
मुपास्तेप्रतिरूपोहैवास्यप्रजायामाजायतेनाप्रतिरूपः॥११॥
सहोवाचबालाकिर्यएवैषछायायांपुरुषस्तमेवाहमुपासइ
तितंहोवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्संवादयिष्ठाद्वितीयोऽनपग २५
इतिवाअहमेतमुपासइतिसयोहैतमेवमुपास्तेविंदतेद्वि

तीयांधितीयवान्नतिन्नवति॥१२॥सहोवाचबालाकिर्यएवैष
प्रतिश्रुत्कायांपुरुषस्तमेवाहमुपासइतितंहोवाचाजातश
त्रुर्मामैतस्मिन्संवादयिष्ठाअसुरितिवाअहमेतमुपासइतिस
योहैतमेवमुपास्तेनपुराकालात्संमोहमेति॥१३॥सहोवाच
बालाकिर्यएवैषछायायांपुरुषस्तमेवाहमुपासइतितंहोवाचा
जातशत्रुर्मामैतस्मिन्संवादयिष्ठामृत्युरितिवाअहमेतमु
पासइतिसयोहैतमेवमुपास्तेनपुराकालात्प्रैतीति॥१४॥

स होवाच बालाकिर्यो नितत्नु रूपः स्तुत्न स्वप्नया चरति तमेवा
हमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्संवादयिष्ठायमो
राजेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते सर्वं हास्मा
इदं श्रैष्ठ्याय यमयते ॥१५॥ स होवाच बालाकिर्य एवैष शारीरे पु
रुषस्तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्संवद
यिष्ठाः प्रजापतिरिति वा अहमेतमु…स इति स यो हैतमेवमुपा
स्ते प्रजायते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोके

न सर्वमायुरेति॥६॥ सहोवाच बालाकिर्य एवैष दक्षिणे दिशि
पुरुष एतमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सं
वादयिष्ठा वायमात्माग्नेरात्मा ज्योतिष्मानात्मेति वाऽहमे
तमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्त एतेषां सर्वेषामात्मा भवति
॥७॥ सहोवाच बालाकिर्य एवैष सव्येऽक्षिणि पुरुष एतमेवाह
मुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवादयिष्ठाः सत्य
स्यात्मा विद्युतस्यात्मा तेजस आत्मा [illegible] वाऽहमेतमुपास इति

सयोहैतमेवमुपास्तएतेषांसर्वेषामात्माभवति॥१॥ततउहबा
लाकिस्तूष्णीमासतंहोवाचाजातशत्रुरेतावन्नुबालाकाइ
इत्येतावदितिहोवाचबालाकिस्तंहोवाचाजातशत्रुर्मृषा
वैखलुमासंवादयिष्ठाब्रह्मतेब्रवाणीतियोवैबालाकएतेषां
पुरुषाणांकर्त्तायस्यवैतत्कर्मसवैवेदितव्यइतिततउहबाला
किःसमित्पाणिःप्रतिचक्रमउपायानीतितंहोवाचाजात २८
शत्रुःप्रतिलोमरूपमेतन्मन्येयत्क्षत्रियोब्राह्मणमुपनयेतै

हि त्वा ज्ञपयिष्यामीति तं ह पाणावभिपद्य प्रवव्राज तौ ह सु
प्तं पुरुषमाजग्मतुस्तं हाजातशत्रुरामंत्रयांचक्रे बृहन्पांडरवा
सः सोमराजन्निति स उ ह शिश्य एव तत उ हैनं यष्ट्या विचिक्षेप स
तत एव समुत्तस्थौ तं होवाचाजातशत्रुः क्वैष एतद्बालाके पुरु
षोऽशयिष्ट क्वैतदभूत्कुत एतदागादिति तत उ ह बालाकिर्न
विजज्ञे तं होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयि
ष्ट यत्रैतदभूद्यत एतदागादिति हिता नाम पुरुषस्य नाड्यो

निषत
अ ७०
शमाकस्य

हृदयात्पुरीततमभिप्रतन्वंतितद्यथासहस्रधाकेशोविपा
टितस्तावदण्व्यःपिंगलस्याणिम्नातिष्ठंतिशुक्लस्यकृष्ण
स्यपीतस्यलोहितस्यतासुतदाभवतियदासुप्तःस्वप्नं
कंचनपश्यति॥१८॥अथास्मिन्प्राणएवैकधाभवतितदेनं
वाक्सर्वैर्नामभिःसहाप्येतिचक्षुःसर्वैरूपैःसहाप्येतिश्रोत्रं
सर्वैःशब्दैःसहाप्येतिमनःसर्वैर्ध्यानैःसहाप्येतिसयदाप्र
तिबुध्यतेयथाग्नेर्ज्वलतःसर्वादिशोविस्फुलिंगाविप्रतिष्ठे २८

रन्नेवमेवै तस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठंते प्राणेभ्यो
देवा देवेभ्यो लोकाः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरमात्मानम
नुप्रविष्ट आ लोमभ्य आ नखेभ्यस्तद्यथा क्षुरः क्षुरधाने वोपहि
तो विश्वंभरो वा विश्वंभरकुलाय एवमेवैष प्रज्ञात्मेदं शरीरमा
त्मानमनुप्रविष्ट आ लोमभ्य आ नखेभ्यस्तमेतमात्मानमे
त आत्मानोन्ववस्यंते यथा श्रेष्ठिनं स्वास्तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुंक्ते
यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुंजंत्येवमेवैष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुं

॰नि॰षत॰
॰अ॰१०२

क्रुएवमेवैतन्मात्मानएतमात्मानंभुंजंती॥ति सयावद्धवाइंद्रए
तमात्मानंनविजज्ञे तावदेनमसुराअभिबभूवुः सयदाविज
ज्ञेथहत्वासुरान्विजित्यसर्वेषांचदेवानांश्रैष्ठ्यंस्वाराज्यमा
धिपत्यंपर्यैति यएवंवेदयएवंवेद॥ तथाएवैवंविद्वान्सर्वान्पा
प्मनोपहत्यसर्वेषांचभूतानांश्रैष्ठ्यंस्वाराज्यमाधिपत्यंपर्ये
ति यएवंवेदयएवंवेद॥२०॥इत्यारण्यकेषष्ठोध्यायःसमाप्तः ३०
॥ॐ॥उँऋतंवदिष्यामिसत्यंवदिष्यामितन्मामवतुतद्वक्तार

मवत्ववतुमामवतुवक्तारमयिन्नर्गोमयिमहोवाङ्मेमनसि
प्रतिष्ठितामनोमेवाचिप्रतिष्ठितमाविराविर्मयिएधिवेदस्यम
आणीस्थःश्रुतंमामाप्रहासीरनेनाधीतेनाहोरात्रान्संदधाम्यॐइला
नमइलानमऋषिभ्योमंत्रकृद्भ्योमंत्रपतिभ्योनमोस्तुदेवेभ्यः
शिवानःशंतमाभवसुमृडीकासरस्वतीमातेव्योमसंदृशि
इदंमनइषिरंयचक्षुःसूर्योज्योतिषांश्रेष्ठोदीक्षेमामाहिंसीः॥
॥१॥ अथातःसंहितायाउपनिषत्पृथिवीपूर्वरूपंद्यौरुत्तररूपं

वायुःसंहितेतिशौरवीरोमांडूकेयआकाशःसंहितेत्यस्यमांडूक्या
वेदयांचक्रेसहापिपरिदृष्टोमेनेनमेस्यपुत्रेणसममगादितिपरि
दृष्टोमेनइत्यागस्त्यःसमानंह्येतत्पितुश्चपुत्रस्यचवायुश्चाका
शश्चेत्यधिदैवतमथाध्यात्मंवाक्पूर्वरूपंमनउत्तररूपंप्राणःसं
संहितेतिशौरवीरोमांडूकेयोथहस्मास्यपुत्रआहदीर्घमनसा
वाअग्रेकीर्त्तयतितद्वाचावदतितस्मान्मनएवपूर्वरूपंवागुत्त
ररूपंमनोवाक्प्राणस्त्वेवसंहितेतिसएषोश्वरथःप्रष्टिवाह ३१

नोमनोवाक्प्राणाः संहिताः स्वर्गं लोकं गमयन्ति स य एवमेतां संहि
तां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण
लोकेन सर्वमायुरेतीति मांडूकेयानां ॥२॥ शाकल्यस्य पृथि
व्यन्तिः पृथिवी वागनुव्याहाराः स यदि निर्भुजः स्वप्नुवे व
यं मध्यमो वाक्प्राणो न माता जाया प्रज्ञा वा गृह इति वा त्नि
सर्वमुत्तमं ॥३॥ अथातः शाकल्यस्य पृथिवी पूर्वरूपं द्यौरुत्तर
रूपं वायुः संहिता वृष्टिः संधिः पर्जन्यः संधाता तदुतत्ता पिय

त्रैतद्भवत्यनुगृह्णन्महामेघोवृष्टिंवर्षतिद्यावापृथिवीवासं म
ध्यातामित्यधिदैवतमथाध्यात्मंपुरुषोयंसर्वमाण्डइवविद
३ त्रै खेनभवतस्तस्येदमेवपूर्वरूपमिदमुत्तररूपंतत्रायमंतरेणा
काशोयथासौद्यावापृथिव्योरंतरेणाकाशस्तस्मिन्नेतस्मि
न्नाकाशेप्राणआयत्तोभवतियथामुष्मिन्नाकाशेवायुराय 32
त्तोभवतियथामूनित्रीणिज्योतींष्येवमिमानिपुरुषेत्रीणि
ज्योतींषियथासौदिव्यादित्यएवमिदंशिरसियच्चक्षुर्यथा

सावंतरिक्षे विद्युद्देवमित्यात्मानि हृदयं यथायमग्निः पृथि
व्यामेवमिदमुपस्थे रेतएवमिवह सम्भवति आत्मानमनु वि
धायाहेदमेवपूर्वरूपमिदमुत्तररूपं मनोवाक्प्राणस्त्वेव संहि
४२ तेति सएषोग्रंथः अपिवाहनो नाम मनोवाक्प्राणैः संहितः स्वर्ग्यं
लोकं गमयति सयएवमेतां संहितां वेदसंधीयते प्रजया पशु
भिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेत्यथापृ
थिवी पूर्वरूपं द्यौरुत्तररूपं वायुः संहिता दिशः संधिरादि

ति२

त्यः संधातेति। वेश्वामित्र इत्यधिदैवतमथाध्यात्मं वाक् पूर्वरूपं म
न उत्तररूपं प्राणः संहिता श्रोत्रं संधिरिश्च हुः संधातासयएवमेतां
संहितां वेद संधीयते प्रजयापशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण
लोकेन सर्वमायुरेति॥ ४॥ अग्निः पूर्वरूपमर्यं इमा उत्तररूपं विद्युत् सं
हितेति सूर्यदत्त इत्यधिभूतं दैवतमथाध्यात्मं वाक् पूर्वरूपं मन
उत्तररूपं सत्यं संहितासयएवमेतां संहितां वेद संधीयते प्रजः
प्रजयापशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति 33
५॥

पृथिवीपूर्वरूपं द्यौरुत्तररूपं कालः संहितेतिराधेयइत्यधिदैवत
मथाध्यात्मंवाक्पूर्वरूपं मनउत्तररूपंमात्मासंहितासयएवमेतां
संहितांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेण
लोकेनसर्वमायुरेति॥७॥वाक्पूर्वरूपं मनउत्तररूपंविद्यासंहि
तेतिपौष्करसादिःसयएवमेतांसंहितांवेदसंधीयतेप्रजयापशु
निर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्वमायुरेति॥८॥अथा
तानुव्याहाराःप्राणोवंशइतिविद्यात्सयएनंप्राणंवंशंब्रुव

श्री रामः

पाठ: न्यस्मुपवदेत्कुर्वन्कश्चिद्यन्नन्वेत प्राणं वंशं समधाः प्राणं वंशं
संधित्सितुं नयात्कोपीद्याच्च प्राणस्त्वा वंशो हास्यतीत्येनं ब्रूयाद
थ यदेश कुर्वन्नन्वेत प्राणं वंशं समधित्सीस्तेनात्याकः संधातुं प्राण
स्त्वा वंशो हास्यतीत्येवैनं ब्रूयाद् यथानुकथायत्वेव बाब्रूवन्त्वा
ब्रूयादन्यास्मेवयत्तथास्यान्नत्वेवान्यत्कुशलेना ब्राह्मणं ब्रूया
दति युग्म एव ब्राह्मणं ब्रूयान्नातियुग्मेन यब्राह्मणं ब्रूयान्नमो
स्तु ब्राह्मणेभ्य इति शौरवीरो माण्डूकेयः ॥४॥ स यदि प्राणं वं 38

शंब्रुवंतंपरमुपवदेच्छक्नुवंतंयेन्मन्येतप्राणांवंशंसमधित्सिषंप्रा
णांवंशंसमधित्सिसंनशक्नोषीत्याहप्राणस्त्वावंशोहास्यतीत्ये
नंब्रूयादथयदशक्नुवंतंमन्येतप्राणांवंशंसमधित्सीस्तंनाशक्नो
४धा संधातुंप्राणास्त्वावंशोहास्यतीत्येवैनंब्रूयाद्यथानुकथायब्रुवंतं
वाब्रुवंतंवाब्रूयाद[illegible]ासमेवयंतथास्याद्धच्चेवान्यत्कुर्यात्
ब्राह्मणंब्रूयादितियुक्तएवब्राह्मणंब्रूयान्नातियुक्तेनयब्राह्मणं
ब्रूयान्नमोस्तुब्राह्मणेभ्यइतिज्ञारवीरामांपूकेयः॥१०॥अथात

निर्न्नुजः प्रवादाः पृथिव्यायतनं निर्न्नुजिद्दिवायतनं प्रत्रस्समंतरि
क्षायतनमुभयमंतरेणा स यदि एनं निर्न्नुजं ब्रूवन्त्यरमुपवदेत्पृथिवीं
देवतामारः पृथिवीत्वा देवता रिष्यतीत्येनं ब्रूयाद्यथ यदि प्रतृण्णं
हि ब्रुवन्त्यरमुपवदेद्दिवं देवतामारो द्यौस्त्वा देवता रिष्यतीत्येनं ब्रू
याद्यथ यद्युभयमंतरेणा ब्रुवन्त्यरमुपवदेदंतरिक्षं देवतामारांत
रिक्षं त्वा देवता रिष्यतीत्येनं ब्रूयाद्यथ यदि संधिं विवर्तयति निर्न्नु ३५
जस्य रूपमथ यच्छुद्धेक्षरे अभिव्याहरति तत्प्रतृण्णस्याग्र उ ए

२ मृत्युकाम ३

वाचनयमंतरेणोन्नयं व्याप्नन्नवत्यन्ना यकामो मानिचुजं ब्रूयात्स्वर्गका
मः प्रत्यसमंतरिक्षायतनमुन्नयमंतरेणास्यरन्नानिचुजं ब्रुवन्यन्य
मुपवदेद्द्याष्वाब्रवराच्यास्छानान्यामित्येनं ब्रूयादथयदिप्र
सन्नुवन्यान्यमपवदेद्द्याष्वाउत्तराच्यास्छानाच्यामित्येवैनं ब्रूया
यस्त्वेवो नयमंतरेणाह तस्यनास्त्यपवादोयथानुकथान्न ब्रुव
न्वाब्रुवन्वाब्रूयाद्वन्यासमेवयनथास्यान्नत्वेवान्यत्कुशलाब्रा
मणाब्रुयादतिपुन्नएव ब्रामणो ब्रूयान्नातिपुन्नेनयब्रामण

ब्रूयान्नमोस्तुब्राह्मणेभ्यइतिशौरवीरोमांडूकेयः ॥१॥ अथखल्वा
ऊ निर्भुजवक्त्राः पूर्वमेवाक्षरंपूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपंयएकाव
काशोंतरेणसासंहितेतिसयएवमेतांसंहितांवेदसंधीयतेप्र
जयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्वमायुरेति ॥१२॥ गै
36 अथवैवयंब्रूमोनिर्भुजवक्त्राःस्मइतिहस्माहह्रस्वोमांडूकेयः
पूर्वमेवाक्षरंपूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपंतद्यासोमात्रापूर्वरूपात्तररूपसं 35
तरेणयेनसंधिंविवर्तयतियेनमात्रामात्रंविजानातियेनस्वरास्व

आरो मी

रंविज्ञापयति सासंहितेतिस्य एवमेतां संहितां वेद संधीयते प्र
जया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरे
ति ॥१३॥ अथ ह स्मास्य पुत्र आह मध्यमः प्रातियोधीपुत्रो मत्रथवा
सीपूर्वमेवाक्षरं पुर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपं तथासौ मात्रा संधिविज्ञाप
नी साम तद्भवति सामेवाहं संहितां मन्य इति तद्वेतदृष्याभ्युदितांपप
नःस्तेन न्योपायज्ञश्चिद्धह स्पदे निरामिणो रिपवोऽन्नेषु जाग्रथुः ॥ इन्द्रा
देवानामोहते विव्रयो हृदि बृहस्पते न परः साम्नो विदुरिति स य

एवमेतांसंहितांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेन
स्वर्गेणलोकेनसर्वमायुरेति॥१४॥वाक्प्राणेनसंधीयतइक्कैं७
स्थ्यःप्राणःपवमानेनपवमानोविश्वैर्देवैर्विश्वेदेवाःस्वर्गेणलोके
नस्वर्गोलोकोब्रह्मणासैषावरपरासंहितासयएवमेतामवरप
रांसंहितांवेदएवंहैवसप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गे
णलोकेनसंधीयतेयथैषावरपरासंहितासयदिपरेणावोपस्पृशेः ३९
स्वेनवार्थेनाभिव्याहरेदभिव्याहरन्नेवविद्याद्दिवंसंहितागमदि

उषादेवानन्निद्याहारार्थीमेवंन्नविष्यतीत्यैतेनावरपरेणा तथ्याहैक
ड्रुवति॥१५॥मातापूर्वरूपंपितोत्तररूपंप्रजासंहितेत्तिन्नाग्विस्तंदेत
देकमेवसर्वमित्यनूरूपंमातायद्वेदंपितायप्रजायसर्वासेषादि
तिःसंहितादितियद्वेदंसर्वंयदिदंकिंयिदिश्वनूतंतदेतद्याम्न्युदिती
म्रदितिर्यौर्दितिरंतरिक्षमदितिर्मातासपितासपुत्रः।विश्वेदेवात्र
दितिःपंचजनात्रदितिर्जातमदितिर्जनित्वमित्तिसयएवमेतांसंहि
तांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोको

38

केनसर्वमायुरेति॥१३॥जायापूर्वरूपंपतिरुत्तररूपंपुत्रःसंहितारेतःसंधिः
[illegible]नस्सर्वमायुर्नसंधानमितिहस्थविरःशाकल्यःसेषाप्रजापतिसं
हितासयएवमेतांसंहितांवेदप्रजायतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्म
वर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्वमायुरेति॥१४॥प्रज्ञापूर्वरूपंश्रद्धोत्तर
रूपंकर्मसंहितासत्यंसंधानमितिकाश्यपःसेषासत्यंसंहितात
दाऽऽर्यसत्यसंधादेवाइतिसयएवमेतांसंहितांवेदसंधीयतेप्र ३८
जयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्वमायुरेति
॥१५॥

वाक् संहितेतिपंचालचंडो वा याववेदा संधीयंतवाग्वाठंदंसि
वायोमित्राणि संदधतितदुत्रैतदधीतवाम्नाघतवावायितदा
प्राणोन्नवतिवाकदाप्राणांरेच्यथयस्वपितिवाक्प्राणोवानव
तिप्राणतदावाग्नवतिप्राणाःस्वदावाच्यंरेह्वितावन्यान्यरौंह
स्वदेतदृच्या भ्युदितं॥एकःसुपर्णःससमुद्रमाविवेशासस्दंवि
श्वंभुवनंविचष्टेतंपाकेनमनसापश्यमंतितस्तंमातारेह्विस
उरेह्विमातरमितिवाग्वेमातापाणोवत्सःसयएवमेतांसंहितां

वेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकेन
सर्वमायुरेति॥१९॥बृहद्रथंतरेणरूपेणसंहितासंधीयतइतिता
ह्यर्षिवाग्वैरथंतरस्यरूपंप्राणोबृहतउभाभ्यामुखलुसंहिता
संधीयतेवाच्याह्यप्राणेनचैतस्यांहस्मापनिषदिसंवत्सरंगार
हयतइतितादृश्येतस्यांहस्ममात्रायांसंवत्सरंगारहयतइति
तादृश्यःसयएवमेतांसंहितांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसा
ब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्वमायुरेति॥२०॥अथातःपूर्वरूपं ३९

वृत्तिरुत्तररूपं स्थितिः संहितेति जारत्कारव आर्तभागस्तस्यामे
तस्यां संहितायां ध्वंसयो निमेषाः काष्ठाः कलाः क्षणा मुहूर्ता अ
होरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सराश्च संधीयंते सैषा संहि
ते तान्कालान्संदधातीति कालो गतिनिवृत्तिस्थितीः संदधाति ग
तिनिवृत्तिस्थितिभिरिदं सर्वं संधीयत इत्यधिदैवतमथाध्यात्मं
चूतं पूर्वरूपं नविष्ठ उत्तररूपं नवसंहितेति कालस्तदेतदध्यानु
दितं ॥ महत्तत्त्वाम गुह्यं पुरुस्पृग्येनच्छूतं जनयायनमनन्वं प्रवृत्तं

जातंज्योतिर्यदस्यप्रियंप्रियाःसम्प्रविशंतिपंचेतिसयएवमेतांसंहि
तांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोके
नसर्वमायुरेति॥२१॥अथातोवात्तिशिखायनेर्वच्चःपंचेमानिम
हाभूतानिचवदंतीतिहस्माहवात्तिशिखायनिःपृथिवीवायुरा
काशमापोज्योतींषितानिमिथःसंहितानिचवर्त्त्यथयान्यन्या
निद्वन्द्वानिमहाभूतैःसंधीयंतेसएषासर्वभूतसंहितासयएवमे ४०
तांसंहितांवेदसंधीयतेजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्व

रेणलोकेनसर्वमायुरेति॥२२॥सवीवाग्ब्रह्मेतिहस्माहकौहि
ऋायेतुकेयनशब्दावाग्यमेवतांविपान्दथेतद्दषिराहाऽहंकृ३ऊर्ध्वि
र्वेसुत्निश्चमामीतिसेषावाकसर्वशब्दान्नवतिसयएवमेतोसंहि
तांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलो
वे नसर्वमायुरेतियथायेन्नघ्रअकामस्रूपिकामयास्मिन्वव्यवदे
वसस्सर्वेषुञ्नुतेश्रुकामरूपीकामयारीन्नवतियएवंवेदयएवंवे
द॥२३॥इत्यारण्यकेसप्तमोध्यायः॥प्राणोवेशऽइतिहस्माहको

विंशकस्य यथा शालावंशे सर्वेन्ये वंशाः समाहिताः स्युरेवमे
वैतस्मिन्प्राणे सर्व आत्मा समाहितस्तस्यैतस्यात्मनः प्राण ऊष्म
रूपमस्थीनि स्पर्शरूपं मज्जानः स्वररूपं मांसं लोहितमित्येतच्च
तुर्थमक्षररूपमिति त्रयं त्वेव न एतत्प्रोक्तमिति ह स्माह ह्रस्वो मांडू
केयस्तस्यैतस्य त्रयस्य त्रीणि तः षष्टिशतानि भवंति संधीनां त्रीणि
तस्तानि सप्त विंशतिशतानि भवंति सप्त द्वे विंशतिशतानि सं
वत्सरस्याहोरात्राणां तत्संवत्सरस्याहोरात्राण्याप्नोति स एष संव ४१

त्सरसंमानश्चक्षुर्म्मयः श्रोत्रमयश्छंदोमयो मनोमयो वाङ्मयो वा अयमात्मा
मयएवमेतं संवत्सरसंमानं चक्षुर्म्मयं श्रोत्रमयं छंदोमयं मनोमयं वा
ङ्मयमात्मानं वेद संवत्सरस्य सायुज्यं सलोकतां सरूपतां सलोक
तामश्नुते पुत्री पशुमान्भवति सर्वमायुरेती व्यस्यार्क्षणि के यावद
यां यज्ञ॥१॥ अथ कोर्कः त्रीणि षष्टिशतान्यर्क्याणां त्रीणि षष्टिशता
न्यूष्मणां त्रीणि षष्टिशतानि संधीनां यान्यर्क्याण्येवाया माहानि ता
नि यान्यूष्मणो रात्रयस्ता यां संधीनवायामाहोरात्राणां ते संधयस्त्व

धिदैवतमथाध्यात्मं यान्यह्नान्यधिदैवतमेवाध्याममस्थीनि तान्यध्या
त्मं यान्नक्षत्राण्यधिदैवतमेवाध्याममज्जानस्तेध्यात्ममेष उ ह वै संप्रतिप्रा
णाय न्मज्जे तद्रुतानवाक्षतेप्राणाद्वेतमसः सिधिरविव्ययधाञ्जतेप्राणाद्रसः
सिच्यते तत्पूयेच्च संनवेधा संधीनधिदैवतमेवाध्याममपर्वाणि तान्यध्या
त्मं तस्यैतस्याम्नूं ममज्जां पर्वणामितियं यमेतच्चत्वारिंशच्छतानि न्नवति
संधीनां षष्टये तस्य च दशशीति सहस्रं स्वनवव्यशीति सहस्रं वा [illegible] मेडापुं
पंरतियमदोध्याममसंवसरएव तत्तस्यैतस्यासासावादित्यो रसः ॥ ४९

के स्निनो बृहतीरहस्यइनि संपादयंति स एषोऽसुः संप्राणश्चक्षुर्मयः श्रोत्रम
यश्छंदोमयो मनोमयो वाङ्मय आत्मा स य एवमेतदसुं संप्राणं चक्षुर्म
यं श्रोत्रमयं छंदोमयं मनोमयं वाङ्मयमात्मानं वेदास्मो सायुज्यं सलो
कतां सरूपतां स नह्यवाम श्नुते पुत्री पशुमान्भवति सर्वमायुरेति ॥ चा
४ स्य त्वारः पुरुषा इति बाध्वः शरीरपुरुषश्छंदःपुरुषो वेदपुरुषो महापुरु
ष इति शरीरपुरुष इति यमवोचाम य एवायं दैहिक आत्मा तस्यैत
द्यायमशरीरः प्रज्ञात्मा सः स छंदःपुरुष इति यमवोचामाक्षरसमा
म्नाय एव तस्यैतस्याकारादिः सो वेदपुरुष इति यमवोचाम येन वेदान्वे

न दस्यृग्वेदं यजुर्वेदं सामवेदमिति तस्यैतस्य ब्रह्मरसस्तस्मात्क्षिषुं वत्र
स्तामृत्विजं कुर्वीत यायज्ञस्योल्वणां विद्यान्महापुरुष इति यमेवा
यामसंवत्सर एव तस्यैतस्यामावादित्योरसः सयश्चायमशरीरः
43 प्रज्ञात्मायश्चासावादित्य एकमेतदिति विद्यात्तदेतदृचाभ्युदितं ॥७॥
चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः आप्रा द्यावापृथि
वी अंतरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेत्येतामेवानुविधं संहितामभि ८३
धीयमानामन्वाह इति ह स्माह वास्य एतं ववबध्व त्यामहद्युक्रेमीमा

संतएतमस्मात्रवधर्यवएतंमहाव्रतेछंदोगाएतमस्यामेतमंतरिक्षएतंदि
वेतमग्नावेतंवायावेतंचंद्रमस्येतंनक्षत्रेष्वेतमश्वेतमोषधीष्वेतंसर्वे
षुभूतेष्वेतमेवब्रह्मेत्युपासतेतद्देतदध्यात्म्युदितं॥४॥उभयंतमसस्प
रिज्योतिष्पश्यंतउत्तरांदेवंदेवत्रासूर्यमगन्मज्योतिरुत्तममिति॥
एषोह्यक्षरसमानश्चक्षुर्मयःश्रोत्रमयश्छंदोमयोमनोमयोवाङ्मयःशि
वोमयएवमेतमक्षरसमानंचक्षुर्मयंश्रोत्रमयंछंदोमयंमहोतोम ८३
यंवाङ्मयमात्मानंपरमंशेतंसंवितिउषदोहास्यवदानवंधुक्षेमीमा

३८
५

वाविन्नवच्यन्नागोनाकृ तद्देतद्यान्युदितं॥१॥पयश्चितान् सम्निष्वुंक्व
रवायंनतस्यवान्थ्यपिन्नागोन्नन्निपद्दीश्णोव्य ... श्णोतिर्यमवा
दसुवन्तस्यपंथ्यामिति नास्यानुक्वेवायान्नागोन्नस्तीद्वीत्यवरीस
हृतंनपयस्माएतदृदुःग्रासेन्नान्निंपिनुयान्नमहाभ्रवेनमनुयान्नेः
नापिहीयाइतिमयश्चायमशमरं॥८॥ग्रश्नात्मायश्चामावादिव्यः
मतद्दिव्यवायामस्तायन्नविप्रद्दष्यता॥९॥यंउमारवादिव्याद्दश्यतन ८३
रश्मयःप्राउचैवतिलोहिनीघोर्नवतियथामंजिह्वाब्यस्तःपायुर्नव

३१

सं २
त्तिसंपरेतस्यात्मानमिवमिवजीविष्यंतीतिविद्यात्सयत्करणीयंमन्ये
तवत्कुर्यादथाप्यादर्शेवोदकेवाजिअशिरसंवाशिरश्वात्मानंपश्ये
न्नवापश्येत्तदप्येवमेवविद्यादथापिच्छिद्रच्छायायान्नवत्तिनवात्मवि
तदप्येवमेवविद्यादथापिद्विरूपवादित्यौरस्थनान्निरिवस्थायत
तदप्येवमेवविद्यादथापिनीलरूपवाग्निदेश्पेत्तयथामयूरग्रीवाम
हामेघेवामरीचीरिवपश्येदनच्चेवाविधुतंपश्येद्दृचएनोनपश्ये
त्तदप्येवमेवविद्यादथाप्यपिधायायाक्षिणीउपेक्षेतयत्रैतद्धारक
प १

नीन३

नीवनपश्येत्तदप्येवमेवविद्यात्तथाप्यपिधायकर्णाउपासीतयए
ष्योऽग्नेरिवज्वलतःशब्दोरथस्येवोपब्दिस्तन्नयदश्रृणुयात्तदप्ये
वमेववि द्यात्तथापिविपर्यस्तेकर्णेकेदृश्यतेधिजिकेवानवादश्ये
तेतदप्येवमेवविद्यात्सयोतोऽश्रुतोमतोविज्ञातोद्रष्टानादिष्टोद्रष्टः
45 श्रोतामंताविज्ञाताऽदृष्णदेष्णद्योशृसर्वेषांभूतानामांतरःपुरुषः
७ स म आत्मेतिविद्यात्सउत्क्रामन्नेवैतमशरीरंप्रज्ञात्मानमभिसं
पद्यतेविजडातीतरंदेहिकेसेषासर्वस्यैवात्यउपनिषत्सर्वाहैवे ८५

माः सर्वस्यैवाय उपनिषद्‌ इमां त्वेवमाचक्षते ॥७॥ पृथिव्या रूपं स्पर्शा
अंतरिक्षस्योष्माणः ष्माणो दिवः स्वरा अग्ने रूपं स्पर्शा वायोरूष्माण आ
दित्यस्य स्वरा ऋग्वेदस्य रूपं स्पर्शा यजुर्वेदस्योष्माणः सामवे
दस्य स्वरा रथंतरस्य रूपं स्पर्शा वामदेव्यस्योष्माणो बृहतः स्वराः प्रा
णस्य रूपं स्पर्शा अपानस्योष्माणो व्यानस्य स्वराः प्राणस्य रूपं
स्पर्शा अपानस्योष्माणो मनसः स्वराः प्राणस्य रूपं स्पर्शा अपान
स्योष्माण उदानस्य स्वरा इति पुनर्द्वेन एष उ हैवं सर्वं वाच्यं वेदयए

वंवेदाऽऽताऽन्नथखल्वियंदैवीवीणाभवतितदनुकृतिरसौमानुषी
46 वीणाभवतितयथेयंशारीरवतीतर्भवतीभवत्येवमेवासौशारीर
वतीतर्भवतीभवतितयथास्याःशिरएवममुष्याःशिरस्तयथा
स्यैवंशएवममुष्यादंडस्तयथास्याउदरमेवममुष्याअंभणंतयथा
स्यैमुखनासिकेऽक्षिणीइत्येवममुष्याश्छिद्राणितयथास्याऽङ्गु
लिनिग्रहाउपस्तरणानीत्येवममुष्याःपर्वाणितयथास्याऽङ्गुल
यएवममुष्यास्तंत्र्यस्तयथास्यैजिह्वैवममुष्यावादनंतयथास्याः ४५

स्वराण एवममुष्या स्वरा स्वयथाहैवैयंरोमशोनचर्म्मणा पिहि
तान्नवव्येवमेवासौप्रेरोमशेनचर्म्मणा पिहितान्नवतिरोमशेन
हस्मचर्मणापुरावीणान्नपिदधतिसैषादेवीवीणान्नवतिस
यएवमेतांदेवींवीणांवेद श्रुतवदनतमोन्नवतिन्नुमिंप्रास्यकी
र्त्तिर्न्नवति श्रश्रुषंतेहास्यपर्षत्सु नाष्यमाणस्येदमस्तुयदयमी
डुतेयस्यैवाख्वदेतिविदुरेनेतत्राणाणान्नमथात्तस्तांउविहस्य
वयस्तनयथेयमङ्कुरालेनवादयिन्त्रावीणारख्याननत्रस्नवीणा त्रा ।

त्रा २

र्थं साधयत्येवमेवाकुशलेन वक्त्रा वागारब्धा न कृत्स्नं वाग
र्थं साधयति तद्यथा हैवायं कुशलेन वादयित्रा वीणारब्धा कृ
त्स्नं वीणार्थं साधयत्येवमेव कुशलेन वक्त्रा वागारब्धा कृ
त्स्नं वागर्थं साधयति तस्यै वा एतस्यै वीणायै यास्त्विषिः सा
संहितेति कात्यायनीपुत्रो जातूकर्ण्योऽथ ह स्मैतत्कष्ठहारी
तो ब्राह्मणमेवोदाहरति ॥१०॥ प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा व्यस्त्रंस
त स छंदांसि निरात्मानं समदृश्यत स छंदांसि निरात्मानं समद ४७

धत्तस्मात्संहितातस्यैवाएतस्यैसंहितायैणाकारोबलंषका

रःप्राणआत्मासंहितायैषाहूउमिश्राविलस्मानिनखानिया ति

माणाच्युंऊनानीतिमयोत्रविचिकित्सेत्सणाकारमेवब्रूयात्

त्वषकारमितिसणाकारमेवब्रूयादेवमेवयोत्रविचिकित्सेत्स

षकारमेवब्रूयात्तेणकारमितिसषकारमेवब्रूयात्तौवाए

तौणकारषकारौविधाननुसंहितमध्यायाधीयीतायुष्यमिति द्वा

वियत्स्देवामवविपादथवाजितिहासपुराणांयथान्यकिंचि

आरांमा

५८ ऋमीऋत्येवाधीयीततदप्येवमेवविद्यात्तेयदृच्यमनुसंहितमृ
च्याधीमहेयच्चमांडूकेयीयमध्यायंप्रब्रूमस्तेननोणाकारष
काराउपाप्ताविति हस्मादऋस्वोमांडूकेयोथयदृच्यमनुसंहि के २
तमृच्याधीमहेयच्चस्वाध्यायमधीमहेतेननोणाकमष्रकार
उपाप्ताविति हस्माहह्रस्व विरःशाकल्यएतद्धस्मवैतद्विद्वांस
प्राकुःकावषेयाःकिमर्थावियंयच्च्यामहेकिमर्थाविययमध्येष्या ५८
महेवायिविह्निप्राणांजुहुमःप्राणोवायंयोऽयंपवप्रत्नवःसएव

य१

प्यइतिताएताःसंहितानानंतेवासिनेब्रूयान्नासंवत्सरवा
सिनेनाब्रह्मच्याचिरिणानावेदविदेनाप्रवक्तइत्याचार्यइत्या
चार्यः॥१॥इत्यारण्यकेप्रमोध्यायः॥ ॥ॐ॥तत्सवितुर्व
रेणीमहेवयंदेवस्यभोजनंश्रेष्ठंसर्वधातमंतुरंभगस्यधीम
हि।तत्सवितुर्वरेण्यंभर्गोदेवस्यधीमहिधियोयोनःप्रचोद
यातप्रदक्षमनुऋषिस्यचक्षुःसूर्यज्योतिषांश्रेष्ठोदीक्षेमामा
हिंसीः॥१॥योहवैज्येष्ठंचश्रेष्ठंचवेदज्येष्ठश्चहवैश्रेष्ठश्चस्वा

श्रे१

नांन्नवति प्राणो ह वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च यो ह वै वसिष्ठां वेद व
49 सिष्ठो ह स्वानां नांन्नवति वा च्चेव वसिष्ठो यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रति
ह तिष्ठत्यस्मिंश्च लोके मुष्मिंश्च यक्षुर्हि प्रतिष्ठा यो ह वै संपदं
४५ वेद सं हास्मै कामाः संपद्यंते श्रोत्रं वाउ संप यो ह वा आयतनं वे
दायतनो ह स्वानां न्नवति मनो वा आयतनमथ ह मा देवता
प्रजापतिं पितरमेत्याब्रुवन्को वे नः श्रेष्ठ इति स होवाच प्र ४८
जापतिर्यस्मिन्व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठमिव मन्यते स वः श्रे

ष्ठइति ॥७॥ साह वागुच्चक्राम यथा मूका अवदंतः प्राणंतः प्राणे
न पश्यंतश्चक्षुषा शृण्वंतः श्रोत्रेण ध्यायंतो मनसैवमिति ॥८॥ चक्षु
र्होच्चक्राम यथांधा अपश्यंतः प्राणंतः प्राणेन वदंतो वाचा
शृण्वंतः श्रोत्रेण ध्यायंतो मनसैवमिति ॥९॥ श्रोत्रं होच्चक्राम
यथा बधिरा अशृण्वंतः प्राणंतः प्राणेन वदंतो वाचा पश्यंतश्चक्षुषा ध्या
यंतो मनसैवमिति ॥१०॥ मनो होच्चक्राम यथा बाला अमनसः प्रा
णंतः प्राणेन वदंतो वाचा पश्यंतश्चक्षुषा शृण्वंतः श्रोत्रेणैवमि

50

ति ॥ १ ॥ प्राणोहोच्चक्रामंस्ततस्तयथेहसैंधवःसुहयःपड्वी
शशंकून्समखिदेदेवमसौप्राणानसमखिदत्तेहसमेत्योचुर्भग
वन्मोत्क्रमीरितिसहोवाचप्राणः किंमेन्नंभविष्यतियत्किंचा
श्वभ्यआशकुनिभ्यइतिकिंमेवासोभविष्यतीत्यापइतिहो
चुस्तस्माद्धक्रयमशिष्यन्पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिःपरिदध
तिलंभुकोहास्यवासोभवत्यनग्नोहभवतितद्धैतत्सत्यका
मोजाबालोगोश्रुतेवैयाघ्रपद्यायोक्त्वोवाचाप्येवंशुष्कस्य ५०

स्थाणोः प्रभूयाज्जायेरन्नप्यश्माख्वाः प्ररोहेयुः पलाशानीति
वनस्पतेशतवल्शो विरोहेति द्यां मालेखीरंतरिक्षं मा मा हिंसी
रिति हियाऽववध्यः ॥७॥ अथ यदि महज्जिगमिषेत्त्रिरात्रं दीक्षि
त्वामावास्यायां सर्वौषधस्य मंथं दधिमधुन्यामुपमंथ्याग्नि
मुपसमाधाय परिसमुह्य परिस्तीर्य पर्युक्ष्य दक्षिणं जान्वाच्या
वृरता स्रेः कं से मंथं कृत्वा हुत्वा होमान्मंथे संपातमानयेज्ज्ये
ष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संपातमानयेद्वसिष्ठा

यैस्त्वाहेत्यग्नौ कुत्वा मथेसंपातमानयेत्प्रतिष्ठायैस्त्वाहेत्यग्नौ
कुत्वामंथेसंपातमानयेत्संपदेस्वाहेत्यग्नौ कुत्वा मंथेसंपात
मानयेदायतनायस्वाहेत्यग्नौ कुत्वामंथेसंपातमानयेत्तत्स
वितुर्वृणीमह इतिपच्छः प्राश्यतत्सवितुर्वरेण्यमितिपच्छश्चा
म्यामतिमहाव्याहृतिनिश्चतुर्थं निर्णिज्यकंसंचमसंवा
वास्लेंडिलेवामस्तंविशतिमयदिच्छियंपश्यसमृद्धंकर्मतिवि 51
यात्समृद्धंकर्मेतिविद्यात् ॥ ॥ इत्यारण्यकेनवमोध्यायः ॥

॥ॐ॥अथातोध्यात्मिकमांतरमग्निहोत्रमित्याचक्षतएताः
वैदेवताःपुरुषएवप्रतिष्ठिताअग्निर्वाच्यिवायुःप्राणआदित्य
श्चक्षुषिचंद्रमामनसिदिशःश्रोत्रेआपोरेतस्यैतासुदेवेस
र्वासुहुतंभवतियएवंविद्वानश्नातियत्किंपिबतियाशायति
यपाययतिचसोश्नातिसपिबतिसतृप्यतिसतर्पयति॥१॥
सतृप्तोवाचंतर्पयतिवाक्तृप्ताग्निंतर्पयत्यग्निस्तृप्तःपृथिवीं
तर्पयतिपृथिवीतृप्तायत्किंचपृथिव्यापिहितंतंनवङ्गविष्य

डुतंतत्सर्वंतर्पयतियएवंविद्वानश्नातियःपिबतियाघ्रायति
यःपाययतियस्सोऽश्नातिसपिबतिसस्पृष्पत्तिसतर्पयति॥५॥
54 सस्पृष्टःप्राणंतर्पयतिप्राणास्तृप्तोवायुंतर्पयतिवायुस्तृप्तआ
काशंतर्पयत्याकाशस्तृप्तोयत्किंचाकाशेनाभिहितंतद्वत्तु
विषयडुतंतत्सर्वंतर्पयतियएवंविद्वानश्नातियःपिबतियाघ्रा रा म
यतियःपाययतियस्सोऽश्नातिसपिबतिसस्पृष्पत्तिसतर्पय पर
ति॥३॥सस्पृष्टश्चक्षुस्तर्पयतिचक्षुस्तृप्तमादित्यंतर्पयत्या

दित्यस्तृप्तो दिवं तर्पयति द्यौस्तृप्ता यत्किंच दिवापिहितं तञ्च
वद्भिविष्टकृतं तत्सर्वं तर्पयति य एवं विद्वानश्नाति यः पिबति
माशायति यं पाययति यन्मोश्नाति स पिबति स तृप्यति स त
र्पयति ॥४॥ स तृप्तो मनस्तर्पयति मनस्तृप्तं चंद्रमसं तर्पय
ति चंद्रमास्तृप्तो नक्षत्राणि तर्पयति नक्षत्राणि तृप्तानि मासां
स्तर्पयंति मासास्तृप्ता अर्द्धमासांस्तर्पयंत्यर्द्धमासास्तृप्ता ऽहो
रा त्रे तर्पयंत्यहोरात्रे तृप्ते ऋतूंस्तर्पयंत ऋतवस्तृप्ताः संवत्सरं त

तर्पयंति संवत्सरस्सृष्टायत्किंयत्संवत्सरेणापिहितंतन्नवद्भविष्य
द्भूतंतत्सर्वंतर्पयतियएवंविद्यानश्नातियपिबतियान्नाययतिय
पाययतियसोश्नातिसपिबतिसऋध्यतिसतर्पयति॥५॥स
तृप्तः श्रोत्रंतर्पयतिश्रोत्रंतृप्तंदिशस्तर्पयतिदिशस्तृप्ताअवां
तरदिशस्तर्पयंत्यवांतरदिशस्तृप्तायत्किंयावांतरदिग्भिर राम
पिहितंनवद्धविष्यद्भूतंतत्सर्वंतर्पयतियएवंविद्वानंश्नातिय ५३
पिबतियान्नाययतिरैतस्मृत्तमप्यपाययतियसोश्नातिसपि

बतिसतृप्यतिसतर्पयति ॥६॥ पुरुषोरेतस्तर्पयतिरेतस्सृ
ष्टमपस्तर्पयत्यापस्सृष्टातदीस्तर्पयंतिनद्यस्सृष्टाःसमुद्रंत
र्पयतिसमुद्रस्सृष्टोपायत्किंयासमुद्रेणापिहितंनवज्ञविष्य
द्भूतंतत्सर्वंतर्पयतियएवंविद्वानश्नात्यपिबत्याशाय
त्यपाययत्यसावश्नातिसपिबतिसतृप्यतिसतर्पयति
॥७॥ सत्त्वस्यतस्यतदेतद्वैराजंदशविधमग्निहोत्रंभवतितस्य
प्राणएवाहवनीयोपानोगार्हपत्योव्यानोन्वाहार्यपच

नोमनोधूमोमन्युरर्चिर्हुतानांगाराः श्रद्धापयोवाक्समि
सत्यमाकूतिः प्रज्ञात्मा सय्यस्त्व देतद्वैराजं दशविधमग्नि
होत्रंऊतंन्नवतिसाहोभ्यांसाहोम्यामन्याम्नूह मल्लिस्वर्गांलो
कंगमयतियएवंविद्वानश्नातियत्पिबतियद्वाघ्रायतियत्प
यतियच्चाश्वयद्इदम विद्वानग्निहोत्रं जुहोतीतियथाग्रामन राम
पाद्युन्नसमनिकृंततांदक्रस्यान्नाहृन्केस्यात् ॥८॥ इत्यारण्य ५४
केद्वितीयोध्यायः समाप्तः ॥ ॥ प्रजापतिर्वाइमंपुरुषमदं

श्रं२

यततस्मिन्नेतादेवताःप्राक्रोशायद्वाच्यग्निंप्राणोवायुमपाने
विद्युतमुदानेपर्जन्यंचक्षुष्यादित्यंमनसिचंद्रमसंश्रोत्रे
दिशःशरीरेपृथिवींरेतस्यपोबलइंद्रंमन्याविशानंमूर्ध
न्याकाशमात्मनिब्रह्मसयथामहानमृतकुंभःपिच्यमान
स्तिष्ठेदेवंहैवसतस्थावयदेमादेवताईहांचक्रिरेकिम
यमस्मान्निःपुरुषःकरिष्यतिकिंवावयमनेनहतास्माच्छ
रीरादुत्क्रमामेतितादाहायमुरथहेदंशरीरंरिक्तमिवपरि

षिरं स हे हांस्यके प्रजापतीं ध्यायनमच्छंहं ताहमिमाञ्चत्रमन्ना
यापिपासाभ्यामुपसृजा३ इति ता होपससृजे ता होपसृष्टा
मुखमवलम्बमानाः इममेव पुरुषं पुनः प्रत्याविविशुः ॥१॥ वा
४ ति ग्ममेत्यग्निराविवेश प्राणो ममेति वायुराविवेशापानो ममेवै
धुवञ्चाविवेशोदानो ममेति पर्जन्यञ्चाविवेश चक्षुर्ममेत्या रा.म
दित्यञ्चाविवेश मनो ममेति चंद्रमाञ्चाविवेश श्रोत्रं ममस्माक ५५
मिति दिशश्चाविविशुः शरीरं ममेति पृथिव्याविवेश रेतो मस्मा

55

कमित्यापज्ञाविविष्णुर्वषंममेतीदुज्ञाविवेशामन्युर्ममेतीयान
ज्ञाविवेशामुर्धमिममेत्याकाशज्ञाविवेशात्मामममेतिब्रह्माज्ञावि
वेशासयथामहान्हज्ञाईउपसिक्तोमुलस्थिष्ठदेवंहैवस
तस्कोः।।ज्ञानथायंपुरुषःप्रेष्यन्युरास्यंवक्ष्ययास्यंवक्ष्यरहष्टीः स्प
पश्यतिछिद्रछायायांनवतिनवस्त्रेवतिमाहामेवचवामेरव्यी
रिवपश्येदनत्रेवाविधुतंपश्येदत्रएनांनपश्येदक्षिणीवा १२ये
पिधायवरारकानीवनपश्यतिकसोवापिधायोपश्रिमिव

जैनं

नश्रृणोतिनाक्षिमिच्छोकेरमत्तेमनश्छंदयीतीतिप्रत्यच्छदर्शना

त्रय निाग्रास्मयस्वप्नाःपुरुषंसप्तंकच्छदंतंपश्यतिसएनंहंतिवृप

हएनंहंतिमर्कटएनंहंविबिसानिखादयतिसुवर्णस्नच्छयि

त्वावतिरत्यकःपौंड्रीकंधारयर्धगंगासवमादक्षिणामुखो

नव्वदमापीव्रजयतिसएतेषांकिंचित्पश्येत्पांडुरदशनोनांक

लीक्षिवंमुकुकेशांमुंडांतत्पाच्यंगःकोसुनपरिध्यानंगीता

न्युछ्रारोहपांदक्षिणांगागमनादीनिवीक्ष्यापाष्यपायसंस्था ५६

लीपाकं श्रपयित्वा सरूपवत्साया गोः पयसि नवे वतुल स्थाल्या
न्नग्निमुपसमाधाय परिसमुह्य परिस्तीर्य पर्युक्ष्य दक्षिणं जा
न्वाच्य स्रुवेणाज्याहुतीर्जुहोति ॥४॥ वाचि मे ऽग्निः प्रतिष्ठितः
स्वाहा प्राणे मे वायुः प्रतिष्ठितः स्वाहापाने मे विद्युतः प्रतिष्ठित
स्वाहोदाने मे पर्जन्यः प्रतिष्ठितः स्वाहा चक्षुषि मे ऽऽदित्यः प्रति
ष्ठितः स्वाहा मनसि मे चन्द्रमाः प्रतिष्ठितः स्वाहा श्रोत्रे मे दिशः
प्रतिष्ठिताः स्वाहा शरीरे मे पृथिवी प्रतिष्ठिता स्वाहा पेत्रसि मे

ऽऽप: प्रतिष्ठिता: स्वाहा बलेमइंद्र: प्रतिष्ठित स्वाहा मन्यौमईश्या
न: प्रतिष्ठित स्वाहा मुर्धनिमऽऽकाश: प्रतिष्ठित स्वाहा मॉंक
निमेब्रह्मप्रतिष्ठितस्वाहेत्यथैतदाज्याकाष्मकालीपाकेसम
वनिनीयस्थालीपाकस्योपघातंजुहोतिपप्वाविधिमेग्निःप्र
तिष्ठितोवाग्घृदयेहृदयमात्मनितस्मन्दंदेवानांमाहमका
मामरिष्याम्यन्नवानन्नादोभूयासंस्वाहाप्राणोमेवायु: प्रति
ष्ठित: प्राणोहृदयेहृदयमात्मनितमत्यंदेवानांमाहमकामा

राम
५७

ममरिष्याम्यन्नवानन्नादोभूयासंस्वाहापानेमेविद्युतः प्रतिष्ठितो
पानोहृदयेहृदयमात्मनितत्सत्यंदेवानांमाहमकामोमरिष्या
म्यन्नवानन्नादोभूयासंस्वाहोदानेमेपर्जन्यः प्रतिष्ठितउदानो
हृदयेहृदयमात्मनितत्सत्यंदेवानांमाहमकामोमरिष्याम्य
न्नवानन्नादोभूयासंस्वाहाचक्षुषिमेआदित्यः प्रतिष्ठितश्च
क्षुहृदयेहृदयमात्मनितत्सत्यंदेवानांमाहमकामोमरिष्या
म्यन्नवानन्नादोभूयासंस्वाहामनसिमेचन्द्रमाः प्रतिष्ठितो

58

मनोहृदयेहृदयमात्मनितत्सत्यंदेवानांमाहमकामोमरिष्या
म्यन्नवानन्नादोऽनुयासंस्वाहाश्रोत्रंमेदिक्षः प्रतिष्ठिता श्रो
त्रंहृदयेहृदयमात्मनितत्सत्यंदेवानांमाहमकामोमरिष्याम्य
न्नवानन्नादोऽनूयासंस्वाहाशरीरंमेपृथिवीप्रतिष्ठिताशरीरंहृद
येहृदयमात्मनितत्सत्यंदेवानांमाहमकामोमरिष्याम्यन्नवा राम
नन्नादोऽनूयासंस्वाहारेतसिमन्नापःप्रतिष्ठितारेतोहृदयेहृ ५८
यमात्मनितत्सत्यंदेवानांमाहमकामोमरिष्याम्यन्नवानन्नादो

न्नुयासंस्वाहाबलेमइंद्रःप्रतिष्ठितोबलंहृदयेहृदयमात्मनि
तत्सत्यंदेवानांमाहमकामोमरिष्याम्यन्नवानन्नादोन्नुयासंस्वा
हामन्यौमईशानःप्रतिष्ठितामन्युर्हृदयेहृदयेहृदयमात्मनित
सत्यंदेवानांमाहमकामोमरिष्याम्यन्नवानन्नादोन्नुयासंस्वा
हामुर्द्धनिमन्नाकाशःप्रतिष्ठितोमुर्द्धाहृदयेहृदयमात्मनितत्स
त्यंदेवानांमाहमकामोमरिष्याम्यन्नवानन्नादोन्नुयासंस्वाहा
न्नात्मनिमेब्रह्मप्रतिष्ठितमात्माहृदयेहृदयमात्मनितत्सत्यंदेवा

नंमाहमकामोमरिषण्याच्च्यन्नवानन्नादेसनुयासंस्वाहेत्यथैत
स्त्कालीपाकशेषमात्मनिसमवनिनीयजुहोति ॥६॥ क्षमाजाग
तमयस्त्रिष्टुभंत्वौहमोक्षि हंसीसंकाकुभंरउतंस्वाराज्यंसुवर्णं
गायत्रमन्नवैराजंन्तृप्तियानुष्टुभंनाकंसाम्राज्यंबृहस्पतिर्बार्हत
त्रमपांलोकंप्रजापतिर्यातिछंदसंसावित्रीसर्ववेदछंदसेनसर्ववेद राम
छंदसेनेति ॥७॥ अन्नमेवछिंगावसानिजागतेनछंदसापुरूषोम ५९
णि:प्राणा:सूत्रमन्नंग्रंथिमुरूस्थाम्यन्नकामोमत्यकेब्रामणामपि

सर्वमायुरत्नीयायुष्मान्माहमकामोमरिष्यामयन्नवानन्नादो
नुयासंस्वाहाग्नयस्व स्विरावसानित्रिष्टुब्नेनछंदसापुरूषा
माणि:प्राणा सूत्रमन्नं ग्रंथिस्त्वं ग्रंथिमुरू ध्वाम्यन्नकामोमृत्य
वेब्राह्मणमपिसर्वमायुरत्नीयायुष्मान्माहमकामोमरिष्या
म्यन्नवानन्नादोनुयासंस्वाहाग्नेयोहमिव स्विरावसान्येो स्विष्टि
नछंदसापुरूषामणि:प्राणा:सूत्रमन्नंग्रंथिस्त्वं ग्रंथिमुरू ध्वाम्य
न्नकामोमृत्यवेब्राह्मणामपिसर्वमायुरत्नीयायुष्मान्माहम

कामोमरिष्याम्यन्नवानन्नादोनुयासंस्वाहासीस्मिवस्त्रिरोव
सानिकाकृनेनछंदसापुरूषोमणिःप्राणाःसूत्रमन्नंग्रंथिस्तंग्र
थिमुमुऊथ्नाम्यन्नकामोमृत्यवेब्राह्मणामेपिसर्वमायुरस्त्रीया
युष्मान्माहमकामोमरिष्याम्यन्नवानन्नादोन्नुयासंस्वाहार
जतमिवस्त्रिरोवसानिम्वाराज्येनछंदसापुरूषोमणिःप्राणाः
सूत्रमन्नंग्रंथिस्तंग्रंथिमुऊथ्नाम्यन्नकामोमृत्यवेब्राह्मणाम
पिसर्वमायुरस्त्रीयायुष्मान्माहमकामोमरिष्याम्यन्नवा

राम
१०

न्नादो भूयासंस्वाहाप्तुवर्समिवच्छिरोवसा निगायत्रेणछंद
सापुरुषोमणिःप्राणःसुत्रमन्नंग्रंथिस्तंग्रंथिमुऊध्नाम्यन्नका
म्योमृत्यवेब्राह्मणमपिसर्वमायुरवीयायुष्मान्माहमकामो
मरिष्याम्यन्नवानन्नादोभूयासंस्वाहाज्ञन्नमिवच्छिरोवसा
निवैराजेनछंदसापुरुषोमणिःप्राणः सुत्रमन्नंग्रंथिमुऊध्ना
म्यन्नकामोमृत्यवेब्राह्मणमपिसर्वमायुरवीयायुष्मान्मा
हमकामोमरिष्याम्यन्नवानन्नादोभूयासंस्वाहाइतिर

रस्वंग्रंथि

रिवस्थिरोवसान्यानुष्टुभेनछंदसापुरूषोमणि:प्राणास्सूत्रम
न्नंग्रथिस्तंग्रंथिमुक्रथ्नाम्यन्नकामोमृत्यवेब्राह्मणामपिसर्व
मायुस्त्रीयायुष्मान्माहमकामोमरिष्याम्यन्नवानह्नोनुया
संस्वाहानाकमिवस्थिरोवसानिसाम्राज्येनछंदसापुरूषोम
णि:प्राण:सूत्रमन्नंग्रंथिस्तंग्रंथिमुक्रथ्नाम्यन्नकामोमृत्यवेब्रा
ह्मणामपिसर्वमायुस्त्रीयायुष्मान्माहमकामोमरिष्याम्य ६१
न्नवान्नाह्नोनुयासंस्वाहाब्रह्मेवस्थिरोवसानिपांक्तेनछंदसा
बृहस्पतिरिवस्थिरोवसानिबार्हतेनछंदसापुरुषोमणि:प्राणसूत्रमन्नंग्रं
थिस्तं ग्रंथि ०१

पुरुषोमणि: प्राण: सूत्रमन्त्रंग्रंथिस्तंग्रंथिमुरूथ्याम्यन्नकामो
मृत्यवेब्राह्मणामपिसर्वमायुरशीयायुष्मान्माहमकामोम
रिष्याम्यन्नवानन्नादोनूयास स्वाहा प्रजापतिरविस्रिरावस
सिच्यातिछंदसेनछंदसापुरुषोमणि: प्राण: सूत्रमन्त्रंग्रंथिस्तं
ग्रंथिमुरूथ्याम्यन्नकामोमृत्यवेब्राह्मणामपिसर्वमायुरशी
यायुष्मान्माहमकामोमरिष्याम्यन्नवानन्नादोनूयास स्वा
हा सा विन्नीविस्त्रिरावसमसानिसर्ववेदछंदसेनछंदसापुरु

सा वित्री स्त्रि क्ष द्विरोवसानि सर्व विद कं द सेन कंस्सा पुरुषोम.

षामणि: प्राणा: सुत्रमन्त्रं ग्रंथिस्तं ग्रथिमु ऊ थ्याम्यन्नकामो
मृत्यवेब्राह्मण मपि सर्वमायुरेत्रीयायुष्मान्माहमकामो
मरिष्याम्यन्नवानन्नादोनुयामेस्वाहेतिप्रियायैवाजाया
यैप्रियायवांतेवा सिनन्यस्मेवा पियस्मैकामयेततस्म।
उच्छिष्टंदद्यात्सहापिशं तं वर्षाणिजीवतिपुन: पुन: प्रयुंजा
नोजीवत्येवजीवत्येव ॥ ॥ इत्यारण्यके एकादशोध्याय: ६२
॥ ॥ हस्तिवर्ण्यसंग्रथतां बृहद्ध्यायदद्वित्यैतन्च: संवत्

62

णिप्रा. एत
त्रमणोयेव
प्रोक्त ३।

वातन्मयंसमदुं सर्वंएतन्मादित्यासेऽस्मादित्याःसंविदानाःय

ॐ ह्नेवयीजातवेदोबृहद्द्वत्याहितंतेनमावर्यसात्वमग्नेव

र्यस्विनंकुरु यस्यवायावायुरुषेयस्यइन्द्रियाहितंसुवर्से

गोष्वुयक्ष्येमियितन्द्रास्तिवर्यसायदद्देहुहिरण्यंबुगोष्वस्थे

ष्वुयघ्रा:स्रुरायांपुयमानायांमयितत्यस्मिवर्यसं मयिज्ञोगो

मयिमहोमयियरुस्यायघरा:तन्मयिप्रजापतिर्द्दिविद्दिवमि

१ वे वद्दंहतु ॥१॥ अश्विनासारघेणामासमद्दान्मपुनावय:यथाम

षु मतिं मायमावहामि जनेषु कृतासु नुपृश्नौ मधुमान्नपयस्वा
न्यनं जयोपरूपाधारयिष्णुः रुजं सपत्ना देष्यरौ श्वरूस्वन्ना
रा हमां महते सौभगाय । प्रजापतेनत्वदेतान्यन्यो विश्वजाता
नि परिता कनूव यत्का मास्ते जुहुमस्तन्नो स्रस्तु वयस्याम प
63 तयोरयीणां ॥ पयंसनोनुदत्ता मे सपत्नानि दूरस्व वस्त्रं पृतना ६३
सु साह्वासह्य ग्निरिव कक्षं विन्हृत पुरुत्रा वाजेषु नस्त्रिग्मजं
म्भोनु मांषि श्निपयं सनोयानुवादी भीलस्व वृत्रं विपु यसुरा
कै

ओ त्वानेनेन्द्र विमृधो वितत्या शत्रूयता मा त्वयान्तो जना
नि ॥२॥ जयेम शत्रून् इन्द्र शूर दस्यून् वृत्रं हत्वा वधुजित्ना वि
चक्षु इन्द्र युध्व न्नापात्वेण दासे पत्नी निजया सपत्नान् श्ववि तिवि
नेव त्वानु वृत्रयन्न या त्वा विवश्यो परिष्या दिवश्याप श्रात्मतिष्ठ
स्वश्च त्वया प्रत्युत्तान्मघवन्न मित्रो कुशीपन्तं मरुतो नुयौ
तु त्वो कुडेईतितिः पिच्छमाना रं अमर्चा नाम मरुतो जुषन्तो सु
पर्णः कं प्रा प्रसर्शत्वेनान्मडीयतां दंषुं वज्रिनेषु ब्रमेणु नस्य

मघवन्पृतन्यतो विश्वगिरंगाः पतंतु माशातारणाप्सतमा
प्रतिष्ठामिहो विद्वानामुपयाति मृत्युं प्रघ्नेयत्राश्चिच्यशासेसम
पयैंद्रावतीमपच्चितिमिहावह त्वायमुर्धापरमेष्ठी सुवर्चाः समा
तानामुत्तमश्लोकेष्वांकात्स्थु ... पश्यमउपसेद्युः कीर्तितादी
क्षामृषयः सविदिताततः च्छेत्रैअखमोजेथतानतस्मैदेवानम
न्त्रिसंनमंतांधाताविधातापरमोतसंदृक्प्रजापतिः परमेष्ठी सु
वर्चाः क्षत्रामां छंदांसि विदामत्वाहुरतस्मै राष्ट्रमन्त्रिसंनमतां॥

64 नि

राम ६४

न्न्यावर्त्तं धमुपसेवताग्निरग्निं यं शास्त्राधिपतिर्नोऽस्मत्स्तुत्स्न
स्य विज्ञातमनुस्मरन्न धमिमं पश्चादनुजीवाथ सर्वत्राल ददौ नाम
जातोऽसि पुरास्तुर्या त्युराषम्स: तं त्वा सपन्न हृपाणां वेदार्थो विश्वं
जं नन्नं नार्थप्रमीयेतत तस्यधिषं तं कल्पतवाक्यं पनना: सहेत्ताप्र
मायुकं तस्य धिषं तमाकुरिरामणीं बेष्वंयो बिन्नत्त्रीं॥४॥ नस
सुप्तमश्नाति न किंचिद्विषं रुतां न नं द्विष्यो धरूपाो हं तिन्नितं॥ नैनं
ऊर्ध्वं मन्यवो नि मातीयामणीं बेष्वंयो बिन्नत्त्रीं। नास्य त्वयं हिंस

तिजातवेदान्मांसमश्नातिनहंतितानिजातायुरस्मिन्नुरद
ष्टिःप्रैतीरामणीं बैल्वंयोबिनत्ति। नास्यप्रजाद्रुष्यतिजायमा
नानग्रौलगोन्नवतिनपापलत्य। नान्यन्मिथस्तस्यकुलेषु
जायतद्भरामणीं बैल्वंयोबिनत्ति। नास्यप्रवादान्प्रवातकार
हेनसंपतच्चोनविग्रातताम्मै। नास्मिन्नन्नलक्ष्मीःकृणुतेनिवेशान
मिरामणीं बैल्वंयोबिनत्ति॥ नेनरक्षोनपिशाच्योहिनस्तिन
जंन्नकोनाथसुरोनयक्षः। नसूतिकातस्यकुलेषुजायतरर।

रा.म
६५

नैर्मं

मणिं बैच्चं यो बिन्नर्त्ति।।।।।।नेनं व्याघ्रो न वृको न द्वीपी न श्वापदं
हिंसति किंयानेनां न हस्तिनं क्रुध्यमुपेति नीतमिमं मणिं बैच्चं
यो बिन्नर्त्ति। नेनं सर्पो न पृदाकुर्हिनस्ति न वृश्चिको न तिरश्चीन
राजा नेनं ह्ल क्षो न्निसंह तडइरामणिं बैच्चं यो बिन्नर्त्ति नेनं
अमत्तं वरुणो हिनस्ति न मकुरो न ग्रहः शिशुमारः। पाशवार
छिवमस्मै रुणोतीरामणिं बैच्चं यो बिन्नर्त्ति। प्रमायुकं तस्याबि
षं तमाऊपुष्यमिव छिन्नं सह बंधनेन ५ घरस्वज्ञापात्मणुदा

सपत्नान्निरामणीं बैल्वं यो बिल्वन्निर्ह्वयं मणिः प्रतिसरो जांबोज
वायबध्यते । अनेनेन्द्रो वृत्रमहन्नृषिणाव्यमनीषिणा ॥६॥ सहस्व
विषतः सहस्वारातीः सहस्वपृतनायतः । नाग इव पूर्वपादाम्य
मन्नितिष्वपृतन्यतः । स्प्रागादयं बैल्वो मणिः सपत्नक्षयणो वृषा । तंस
रयं तिष्ठ्वय सर्वविश्वायथा सपत्नान्समरे सहेयुः । अमृतमेमणौस्
त्रमग्धिनाव पिनह्यतां । बैल्वः सहस्रवीर्योसि मातेनवारिषा
महं । घृतात्कुर्लुप्तो मधुमान्पयस्वान्धनंजयो धरुणो धारयि

राम
६६

म

क्षुः॰ऋजुस्सपत्नानधरांश्चक्रएवनायोहमाँहंतेसैन्नगाय।प्रजा
पतेनत्वदेतान्यन्योविश्वाजातानिपरिताबभूवयत्कामास्ते
जुहुमस्तन्नोअस्तुवयंस्यामपतयोरयीणां॥७॥सइच्छाम
होत्रमसीतिपंच॥७॥अथातोमणिकल्पोच्छ्रुतिक्रमःपुष्येण
त्रिरात्रोपोषितोजीवसोहस्तिनादंतान्मात्रामुच्छ्रुत्याग्निमुपस
माधायपरिसमुह्यपरिस्तीर्यपर्युक्ष्यदक्षिणंजान्वाच्योत्तरतो
ग्नेःकंसेमणिंकृत्वाहुत्वाहोमान्मणौसंपातानानयेद्धस्तिव

र्यसमित्येताभिःप्रत्यृच्यमष्टाभिःसप्तरात्रंमधुसर्पिषोर्वासयित्वा
त्रिरात्रमेकांवाबध्नीयात॥घृतादुल्लुप्तमित्येतयर्चातत एवोत्तरंषड्भि
र्हृदय्यशूलाग्रमणिंप्रतोदाग्रमणिंवामुसलाग्रमणिंवाखदि र
स रमणिंवामांसौदनेवासयित्वात्रिरात्रमेकांवाबध्नीयादतत ए
वोत्तरंयतस्त्रिवर्षन्शृंगाग्रमणिंघृतौदनेवासयित्वात्रिरा
त्रमेकांवाबध्नीयादततएवोत्तरमेकयैरंडमणिंतिलौदनेवासयि
त्वात्रिरात्रमेकांवाबध्नीयादततएवोत्तरंषोडशाभिर्बैल्वंसप्तरात्रंम राम ६१

धुसर्पिषोर्वासयित्वा त्रिरात्रमेकांवाबध्नीयाद्घृतादुर्ध्वंपूइत्येतयर्या

ऽतएवोत्तरंपंचत्रिंर्महावराहस्योदोद्दंमुऊदनेवासयित्वा त्रिरा

त्रमेकांवाबध्नीयाछक्लेसतिप्रथमंहस्तिछायायां वैयाघ्रेवापि

च्यमेण्यासीनोवापिजुहुयाद्दासीनोवापिजुहुयात् ॥८॥ इत्या

रण्यकेषाद्ष्योध्यायःसमाप्तः॥ ॥७॥ ॥ॐ॥ अथातो वैराग्य

संस्कृतेशरीरेब्रह्ममयऽनिष्ठोन्नवेदपपुनर्मृत्युंजयतितुहवात्मा

द्रष्टव्यःश्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यइतितमतंवेदानुवंचने

न विविदिषंति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन
येति मांडूक्येयरन्नस्मात्त्वं विद्धि शांतोदांत उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावि
त्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यदिति मांडूक्योयोयं विज्ञानमयः पु
रुषः प्राणेषु स एष नेति नेत्यात्मा रयइदं ब्रह्म मे ह क्षत्र मिमे
देवा इमे वेदा इमे लोका इमानि सर्वाणि भूतानि इदं ब्रह्म सर्वं यद
यमात्मा स एष त्वमसीत्यात्मावगम्यो हं ब्रह्मास्मीति तत् ह्येतद्ब्र
ह्मापूर्वमपरमनपरमनंतरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानु

नुरित्यनुशासनमितियाज्ञवल्क्यस्तदेतन्नापुत्रायनानंतेवा
सिनेवाब्रूयादितियद्यस्मामद्भिःपरिगृहीतांवसुमतींधनस्यपू
र्णांदद्यादिदमेवततोभूयइदमेवततोभूयइत्यनुशासनंतामे
तामुपनिषदंवेदशिरोनयथाकथंनवदेत्तदेतद्द्याच्छुक्ति॥ प
रूप्यांमूर्ध्निंयजुषामुत्तमांगंसाम्नांशिरोथर्वणांमुंडमुंडं॥ना
धीतेधीतवेदमाज्ञस्तमज्ञंशिरश्छित्वासौकुरुतेकबंधंपृथ्वापुरवं

पत्रे ६८ श्लो॰ १७००

नारदः। किलान्वुदधीत्य वेदं न विजानाति योर्थं योर्थज्ञ इत्सक
लं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मेति विधूतपाप्मेति ॥१॥

व्याख्यके त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ॥१३॥ अथ वंशो नमो ब्र
ह्मणे नमः प्राचार्येभ्यो गुणाख्याच्छाङ्खायनाद्वस्माभिरधीतं गु
णाख्यः शाङ्खायनः कहोलात्कौषीतकेः कहोलः कौषीतकिरुद्दा
लकादारुणेरुद्दालक आरुणिः प्रियव्रतात्सोमापेः प्रियव्रतः सो ६९
मापिः सोमपात्सोमपः सोमात्प्रातिवेश्यात्सोमः प्रातिवेश्यः प्रति